LOCUL BIBLIEI DE LA BUCUREŞTI ÎN ISTORIA CULTURII, LITERATURII ŞI LIMBII ROMÂNE LITERARE

de

ALEXANDRU ANDRIESCU

Nicolae Milescu, între Orient şi Occident. Spătarul moldovean Nicolae Milescu (1636—1708), aflat la Stockholm, în serviciul voievodului în exil Gheorghe Ştefan, scrie în 1667, la cererea ambasadorului Franţei în Suedia, Simon Arnauld, marchiz de Pomponne (1618—1699), viitorul ministru de externe al lui Ludovic al XIV-lea, un opuscul intitulat semnificativ *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens*[1], avînd ca temă transubstanţiunea. Pare curios acest amestec al unui dregător român din secolul al XVII-lea, care îşi semnează intervenţia *Nicolao Spadario Moldovalaccone, barone ac olim generali Wallachiae*, într-o dispută teologică ce agita în epocă spiritele janseniştilor de la Port-Royal, angajaţi într-o polemică aprinsă cu protestanţii. Cel care cunoaşte activitatea anterioară a lui Milescu, preocupat încă din ţară, ca traducător, de probleme teologice, este mai puţin mirat de această colaborare, alături de jansenişti, la tratatul lui Arnauld şi Nicolae, *La perpétuité de la foy de l'Eglise catholique*[2], putîndu-şi explica mai uşor demersul diplomatului francez, nepot al „marelui Arnauld", apărătorul janseniştilor, pe lîngă spătar, şi răspunsul pozitiv al acestuia cu colaborarea amintită. Marchizul de Pomponne nu i-ar fi cerut lui Milescu această colaborare dacă nu-i cunoştea şi aprecia preocupările de pînă atunci, între care cea mai de seamă este, fără îndoială, traducerea *Vechiului Testament* în limba română, la care spătarul lucra încă din 1661, de pe vremea cînd se afla la Constantinopol ca reprezentant diplomatic al Ţării Româneşti. Dacă interpretăm liber titlul lucrării din 1667, şi depăşim accidentele biografice şi disputele teologice ce au provocat-o, am putea spune, fără teamă că exagerăm, că întreaga existenţă a lui Milescu este prinsă în această ieşire atît de necesară, de salutară şi de fertilă, din orient în occident. Traducerea de către Milescu a *Vechiului Testament*, la care, după toate probabilităţile, mai lucra în 1667, preocupare cunoscută în cercurile diplomatice europene, cu care se afla în contacte strînse în aceşti ani, după cum o atestă modelele pe care şi le alege traducătorul, rezultatul unei noi orientări culturale, care ne separă de slavonismul tradiţional, îndreptîndu-ne, prin elenism, către occident.

Se ştie sigur astăzi că spătarul Nicolae Milescu este autorul traducerii *Vechiului Testament* care stă la baza celei mai întinse părţi din cel mai de seamă monument de limbă română din secolul al XVII-lea, *Biblia* tipărită la Bucureşti, în 1688. Dovezile în sprijinul acestei atribuiri, care-l indică pe Milescu ca traducător al textului integral al *Vechiului Testament*, sînt irefutabile. Le menţionăm pe scurt[1]. După mai bine de trei decenii, dar destul de aproape de momentul tipăririi, ca ştirea să poată fi preluată cu exactitate de la o generaţie la alta, Dimitrie Procopiu din Moscopole îşi mai amintea, în 1720, că *Biblia* bucureşteană, folosită în bisericile din întreaga ţară, este opera lui Nicolae Milescu[2]. Mitropolitul Gheorghe al Moldovei, trei ani mai tîrziu, oferea, în 1723, informaţii şi mai precise, din surse moldoveneşti, indicîndu-l pe Milescu ca autor al faimoasei traduceri. Mitropolitul precizează, pentru prima dată, şi perioada cînd Milescu a efectuat traducerea: „au tălmăcit şi *Biblia* din limba elinească pre limba românească, cînd au fost la Constantinopol capichihaia

---

[1] *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens, id est sensus Ecclesae Orientalis, scilicet graecae, de transubstantione Corporis Domini aliisque controversiis a Nicolao Spadario Moldovalaccone, barone ac olim generali Wallachiae, conscriptum Holmiae* [Stockholm] *anno 1667, mense Februarii* (Manual sau Steaua Răsăritului strălucind în Occident, adică înţelesul Bisericii Răsăritene, sau celei greceşti, despre transubstanţierea trupului Domnului şi despre alte controverse, de Nicolae Spătarul moldovalah, boier şi odinioară general al Valahiei, scris în Stockholm, în anul 1667, luna februarie).

[2] Intervenţia lui Milescu apare în *Aneza* tratatului lui Arnauld şi Nicole: *La perpétuité de la foy de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie, défendue contre le livre du sieur Claude*, Paris, 1669, fiind singura sa lucrare tipărită în timpul vieţii.

[1] O bună sistematizare şi descriere a dovezilor care îl indică pe Milescu drept cel dintîi traducător al *Vechiului Testament* în limba română face Giorge Pascu, în *Istoria literaturii române din secolul XVII*, Institutul de Arte Grafice „Viaţa Românească", Iaşi, 1922, p. 94—95. Virgil Cîndea face un istoric amănunţit al aceloraşi probe, cu trimiteri la contribuţiile sale anterioare, substanţiale, în clarificarea filiaţiilor manuscriselor româneşti din secolul al XVII-lea în care se păstrează textul *Vechiului Testament*, punînd în evidenţă prioritatea lui Milescu în traducerea sa integrală în limba română, în volumul *Raţiunea dominantă*. Contribuţii la istoria umanismului românesc, Dacia, Cluj-Napoca, 1979, cap. *Traducerea integrală a „Vechiului Testament"* p. 106—179. Vezi şi N.A. Ursu, Dosoftei, *Opere*, ediţie critică, studiu introductiv de Al. Andriescu, Editura Minerva, Bucureşti, 1978, p. 505.

[2] Reproducem informaţia după Giorge Pascu, *op. cit.* p. 95, adăugînd în paranteze drepte traducerea ei în limba română: „La 1730 Dimitrie Procopiu din Moscopole, în *Succinta eruditorum graecorum superioris et praesentis saeculi Recensio conscripta mense Iunio anno Christi 1720, transmissaque Bucuresto, et nunc primum edita cum latina versione*, la Fabricius, Bibliotheca Graeca, ed. Hamburg, vol. 10, pg. 789, zice: «Nicolaus ex Moldavia, ducis Moldaviae protospatharius sive prim' armiger, ...*sacras scripturas ex graeca in vernaculam Dacorum et Hungarovalachorum linguam transtulit* (subliniat în text), quam in ecclesiis ipsorum usque quaque legi obtinuit usus». [La 1730 Dimitrie Procopiu din Moscopole în *Scurta prezentare a eruditilor greci din epocile anterioare şi prezente, scrisă în luna iunie, în anul lui Christ 1720, şi trimisă la Bucureşti, şi acum întîi editată în versiune latină* la Fabricius, ed. Hamburg, vol. 10, p. 789, zice: «*Nicolae din Moldova, protospătar al domnului Moldovei sau prim purtător de armă, a tradus scrierile sacre în limba vernaculară a dacilor şi ungarovalahilor*, cu care a obţinut folosele de a fi citite mereu în bisericile acelora de către fiecare».]

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

lui Grigorie voievod, domnul Ţării Româneşti, pre care scriere au dat-o şi în tipar Şerban voievod Cantacuzino, domnul Ţării Româneşti"[1]. Milescu a îndeplinit această funcţie între anii 1661—1664, nepărăsindu-l pe Ghica la mazilire, în noiembrie, ci abia în anul următor[2], cînd, în primăvara lui 1665, pleacă în Germania pentru a intra în slujba lui Gheorghe Ştefan. Rămîne în serviciul acestuia pînă în 1668, cînd fostul voievod moldovean se stinge din viaţă, fără a mai fi revenit, cum intenţiona, scop pentru care s-a străduit şi Milescu, în scaunul domnesc de la Iaşi.

Cercetările consacrate manuscrisului 4389 de la Biblioteca Academiei R. S. România, începînd din anul 1915, cînd a fost descoperit, şi pînă astăzi[3], precum şi cele referitoare la manuscrisul 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj-Napoca a Academiei R. S. R., de care s-a ocupat pe larg Virgil Cândea[4], nu mai lasă nici un dubiu asupra identificării spătatului Milescu ca autor al traducerii integrale a *Vechiului Testament* din *Biblia* de la 1668. În *Cuvîntu înainte către ci⟨ti⟩tori* din ms. 45, se face o referire clară la „izvodul" unui Nicolae, care a efectuat traducerea iniţială, fără alte amănunte asupra persoanei acestui traducător. Autorul sau autorii care revizuiesc textul lui Nicolae precizează în prefaţa anonimă a ms. 45, copiat de Dumitru din Cîmpulung pentru mitropolitul Teodosie al Ţării Româneşti: „Pentru acêea, prea iubite cititoriule, am pus nevoinţa aceasta (vrînd Dumnezău pren porânca stăpînului), de o am scosu-o pre limba rumânească den izvodul lui Necolae[5] cartea aceasta ce să chiamă *Biblia*, adecă «Făgăduinţa vêche», şi-i zic *Testament* pre limba leteniască, iară Biblie să înţelêge elineşte *carte*" (p. 25)[6]. Informaţia aceasta sumară, coroborată cu datele mult mai precise şi mai bogate din ms. 4389 (*Cuvînt înainte către cetitor*, f. 1, r-v), dezvăluie identitatea exactă a traducătorului: „nevoitu-ne-am a prepune această sfîntă şi de Dumnêzeu suflată cartea carea ⟨se⟩ cheamă *Biblia* adecă toată cartea legii vechi şi cu toţi prorocii, pre limba rum⟨ăne⟩ască carea pînă acum într-această limbă a noastră rum⟨ănească⟩ nu foarte se-au aflat prepusă, fără numai un izvod scris cu mîna, ⟨pre c⟩are l-au fost prepus Nicolae, spătariul moldovean, dascal şi învăţat în limba elinească, care l-au izvodit de pre izvodul elinesc ce s-au fost tipărit ⟨în⟩ Frangofort" (p. 33). Informaţia cu privire la „izvodul elinesc", ediţia greco-protestantă a *Bibliei*, Frankfurt, 1597, de care s-a folosit Nicolae, se află şi în *Cuvîntul către ci⟨ti⟩tori* din ms. 45. Este ciudat, şi prin aceasta revelator, cum vom vedea, faptul că în *Biblia* tipărită în 1688 nu mai e menţionat niciodată numele spătarului Nicolae din Moldova.

Dacă, după cum se vede, cunoaştem bine cine este traducătorul iniţial al *Vechiului Testament* din *Biblia* de la 1688, acesta fiind, fără nici o îndoială, Milescu, în schimb nu sînt tot atît de bine cunoscute nici perioada cînd a fost elaborată traducerea, mai exact spus, anii cînd s-a putut efectua o lucrare atît de vastă şi de dificilă, în special anul cînd a fost terminată, şi nici împrejurările şi data cînd preţiosul manuscris ajunge în Ţara Românească, din Moldova credem noi, şi nu de la Constantinopol, cum se afirmă sau se lasă a se înţelege în mod curent. Din această cauză se impune, pentru că numai dintr-un astfel de examen pot veni unele lumini, cercetarea, în perspectiva arătată, a vieţii spătarului Milescu şi a împrejurărilor politice şi culturale care l-au antrenat sau în care s-a lăsat antrenat de-a lungul întregii perioade cînd a activat ca demnitar al principatelor româneşti, atît în ţară cît şi în afara ei.

În societatea românească din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi din primele decenii ale secolului al XVIII-lea se produce un fenomen nou, în primele lui tentative mai organizate şi mai evidente, pentru că rădăcinile lui sînt mai vechi, fenomen pe care l-am numi de occidentalizare prin cultură. Niciodată n-a existat la noi, ca acum, o intelectualitate mai activă în cele două principate româneşti. Tot mai mulţi români îşi fac studiile în Apus sau în şcoli, cum este şi cea a Patriarhiei de la Constantinopol, în care sînt evidente influenţele apusene. Polonia catolică aparţinea de mult acestui circuit occidental de idei şi de influenţe, iar Rusia ţarului Alexei şi, mai ales, a lui Petru I, preocupată de modernizare, avea privirile întoarse tot spre Apus. Călătoriile, dorite sau provocate de desele maziliri de domni din epocă, devin tot mai numeroase. Partidele creştine din principate, tot mai puternice, caută sprijin, în lupta antiotomană, în ţările vecine în primul rînd: Principatul Transilvaniei, Ungaria, Austria, Polonia, Rusia, emisarii lor, cum este cazul lui Milescu, ajungînd pînă în Italia, Germania, Suedia şi chiar în îndepărtatul, pentru vremea aceea, regat al lui Ludovic al XIV-lea al Franţei. Neîncrezători în fidelitatea domnilor din scaunele de la Iaşi şi Bucureşti, turcii îi schimbă repede, la cea mai mică bănuială, mutîndu-i adesea dintr-un principat în celălalt de-a lungul mai multor domnii. Aspectul negativ al instabilităţii şi nesiguranţei este compensat de colaborarea mai strînsă, politică şi mai ales culturală, dintre dregătorii şi cărturarii din ambele principate. Pentru prima dată cultura devine o pîrghie a puterii, într-o epocă în care oamenii politici de la noi şi-o însuşesc sau o sprijină pentru forţa ei de a influenţa conştiinţele şi a le pregăti pentru lupta antiotomană condusă de partidele creştine[1]. Protagoniştii acestui vast şi complicat scenariu politic şi cultural sînt Constantin Şerban, Mihnea III, Gheorghe Ştefan, Costineştii, Cantacuzineştii, Brîncoveanu, Dosoftei, Milescu, Dimitrie Cantemir. Opera culturală cea mai importantă, care ilustrează cea dintîi şi deplin această epocă de afirmare a unei politici creştine, care

[1] Teodor Codrescu, *Uricariul*, partea I, Iaşi, Tipografia Buciumului Român, 1852, p. 240.

[2] Ştefan S. Gorovei, *Studiu introductiv* la ediţia P.P. Panaitescu, Nicolae Milescu Spătarul (1636—1708), versiunea românească de Silvia P. Panaitescu, Junimea, Iaşi, 1987, p. XXXIII. Autorul studiului clarifică, pe baza unor cercetări recente, itinerariul european al spătarului între 1665—1668 (p. XXXIII—XXXIV).

[3] În şedinţa publică din 12/25 ianuarie 1915, I. Bianu prezintă „un volum infolio manuscipt, care cuprinde Biblia — Vechiul Testament întreg în traducere românească", stabilind de pe acum două lucruri importante: 1) manuscrisul recent achiziţionat, înregistrat ulterior sub numărul 4 389 la Biblioteca Academiei este mai vechi decît *Biblia* din 1688, 2) noul traducător s-a folosit şi de tălmăcirea lui Milescu, primul traducător al textului integral al *Vechiului Testament* în limba română: „Scriitorul necunoscut al acestui volum face dovada că întîiul traducător român al Bibliei — Vechiul Testament — a fost spătarul Nicolae Milescu, lucru care se spusese demult, dar din lipsă de dovezi nu se putea confirma drept un adevăr probat" („Analele Academiei Române", s. II, t. XXXVIII, 1915—1916, Partea administrativă şi dezbaterile, Bucureşti, 1919, p. 5—6). N. Iorga, care susţinuse pînă atunci paternitatea fraţilor Greceanu, îşi modifică punctul de vedere indicîndu-l, pe baza noii descoperiri, pe Nicolae Milescu ca autor al traducerii *Vechiului Testament* din *Biblia* tipărită de Şerban Cantacuzino la Bucureşti în 1688. Vezi N. Iorga, *În legătură cu Biblia de la 1688 şi Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu*, în „Analele Academiei Române", seria II, Memoriile secţiei istorice, XXXVIII (1915—1816), p. 37—54.

[4] N.A. Ursu, deşi manifestă unele rezerve, sporite în special în contribuţiile sale ulterioare, subliniază foarte limpede, în *Notele şi variantele* din ediţia Dosoftei, *Opere*, I, 1978, meritele mari ale lui Virgil Cândea în cercetarea ms. 45, care face obiectul unui amplu studiu, *Nicolae Milescu şi începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în „Limbă şi literatură", VII, 1963, p. 29—76: „Contribuţiile lui Virgile Cândea la determinarea izvoarelor traducerii şi la stabilirea raportului de strînsă dependenţă a *Vechiului Testament* din *Biblia* de la 1688 de textul din ms. 45 de la Cluj-Napoca sînt deosebit de preţioase (p. 505—506).

[5] Numele traducătorului este transcris, în altă parte a acestui *Cuvînt înainte*, Nicolae.

[6] Toate citatele sînt reproduse, în continuare, din ediţia noastră.

[1] Cf. Virgil Cândea, *Semnificaţia politică a unui act de cultură feudală*, în „Studii", XVI, 1963, nr. 3, p. 651—671.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

urmărea scoaterea țărilor românești de sub dominația turcă, este *Biblia* tipărită de Șerban Cantacuzino în 1688 la București.

Milescu, reprezentant de frunte al acestei politici culturale, în slujba partidei creștine, și-a început lucrul, mînat de astfel de convingeri, la traducerea *Vechiului Testament* prin 1661, așa cum rezultă din menționea mitropolitului Gheorghe al Moldovei. Oricît s-ar fi grăbit și oricît timp ar fi consacrat acestei traduceri, este greu de admis că ea a putut fi terminată, chiar într-o formă provizorie, în cei trei ani cît tînărul Milescu, între 25 și 27 de ani pe atunci, a deținut funcția de reprezentant diplomatic al lui Grigore Ghica la Poarta Otomană. Presupunînd că ar fi lucrat la această traducere și înainte de 1661, preocupările sale de traducător fiind mai vechi [1], vîrsta sa, lipsa unor modele anterioare mai variate în limba română, lipsa, la început, a informației mai întinse asupra traducerii *Bibliei* în alte limbi, greutățile în procurarea și cercetarea amănunțită a acestor modele împiedicau realizarea doar în cîțiva ani a unei întreprinderi atît de dificile, experiență pe care n-o mai făcuse nimeni în limba română, la astfel de proporții, pînă la Milescu. Luther traduce cîțiva psalmi în 1517, *Noul Testament* în 1522 și termină traducerea *Vechiului Testament* în 1534, „după o muncă grea" [2], deși existau, începînd cu 1466, paisprezece traduceri germane ale *Bibliei* în *Hochdeutsch* și trei, după 1480, în *Niederdeutsch* [3]. Revelator, în această privire comparativă, este și faptul că s-a recurs, din cauza volumului mare de muncă și a dificultăților, la colective mari de traducători, cazul *Septuagintei*, cel mai cunoscut, sau al *Bibliei* engleze, *The King James Bible*, Londra, 1611, „la care au lucrat, timp de cinci ani, 50 de cărturari, grupați în 6 echipe" [4]. Dacă ținem seama de acești factori, se impune de la sine concîuzia că, pentru a-și termina opera, chiar și într-o formă încă provizorie, perfectibilă, spătarul moldovean și-a continuat lucrul la elaborarea traducerii sale și după 1664, cînd este mazilit Ghica. Călătoriile, numeroase, pe care le face Milescu, în anii următori, în Germania, Suedia și Franța, ca secretar și emisar diplomatic al lui Gheorghe Ștefan, nu-l puteau stingheri prea mult. Aceste călătorii puteau fi, sub unele aspecte ,chiar profitabile pentru munca lui erudită, de comparație a mai multor versiuni ale *Bibliei*, înlesnindu-i o mai bună legătură cu sursele, în mediile cărturărești receptive și instruite pe care le frecventează în occident în tot acest timp. În 1668, la puțin timp după moartea lui Gheorghe Ștefan, survenită la 27 ianuarie, Nicolae Milescu se întoarce în Moldova cu traduceria *Vechiului Testament* în forma care va fi folosită, mai tîrziu, după revizuirea textului în Moldova, de către editorii munteni ai *Bibliei* de la 1688, care au marele merit de a-i fi dat înfățișarea definitivă.

Nu-i greu de presupus cu ce gînduri venea Milescu în Moldova, în vîrstă de 32 de ani acum, după periplul european (Berlin, 1665, Stockholm, 1666, Paris, 1667), mereu în serviciul unui voievod care, încă din 1656, cînd era în scaun la Iași, semna un tratat cu Alexei al Rusiei, în vederea eliberării de sub turci și asigurării domniei sale ereditare în Moldova [1]. Același Gheorghe Ștefan făcea demersuri, pe la curțile europene, în vederea organizării unei cruciade împotriva turcilor, pe lîngă împăratul Leopold și țarul Alexei, în 1662, și la curtea lui Ludovic al XIV-lea, în 1665 și în 1667, mijlocitor fiind, în ultima tentativă, chiar Milescu. Scopul misiunii spătarului pe lîngă regele Franței era mai concret. Să obțină bunăvoința lui Ludovic al XIV-lea, ca acesta, prin intervenția sa la Poartă, să determine reînscăunarea lui Gheorghe Ștefan pe tronul de la Iași [2]. Reîntors în Moldova, ambițiosul diplomat și cărturar avea de îndeplinit, pe cont propriu de data aceasta, legatul politic al fostului său protector, pe care l-a slujit cu o nedesmințită credință.

Situația din Moldova, indiferent dacă Milescu a participat sau nu la vreun complot împotriva lui Iliaș Alexandru, domnul sub care își revede pămîntul natal în 1668, nu putea să-l încînte prea mult pe fostul om de încredere al lui Gheorghe Ștefan, obișnuit cu curtea întreținută de acesta la Iași și în exilul său german. Spătarul Milescu a fost în serviciul lui Gheorghe Ștefan din 1654, de la vîrsta de 17 ani, pînă în 1658, și din 1666 pînă în 1668, după ce se bucurase de protecția Ghiculeștilor (Gheorghe și Grigore Ghica), de care s-a despărțit, se pare, în condiții nu prea amicale [3]. Moldova lui Iliaș Alexandru, acest ultim domn din os mușatin, instalat în pripă de turci în mai 1666 și mazilit de aceștia în noiembrie 1668, i se înfățișa lui Milescu așa cum o descrie Ion Neculce în cronica sa. Deși cronicarul îl privește cu oarecare simpatie pe Iliaș, stabilindu-i reputația de „om bun", portretul pe care i-l face este mai degrabă negativ: „Numai, fiind născut, crescut la Țarigrad, nu știe limba țării, ce grăia cu tălmăciu la divan. Și multe giudețe a lui, fiindu cu tălmaci, nu să giudeca bine, și cîteva ispisoace au ieșit pe urmă réle" [4]. Domn slab și indecis, Iliaș a trezit nemulțumirea unor pături boierești, cărora „nu lé prea căuta cu bine" [5] și n-a reușit să facă față greutăților care apăsau țara: „Și țara era împresurată cu dările, că să făcea cheltuele mari la visterie, și era și darnic: bacșișuri da mari, că era om bun" [6]. „Bunătatea" domnului, de care vorbește Ion Neculce, dar și Radu Popescu [7], pare mai curînd un defect într-o țară sărăcită. Nu acesta putea fi domnul potrivit pentru ambițioasele aspirații culturale și politice ale spătarului Milescu. Nu la un domn ca Iliaș, care nu cunoștea nici limba țării, putea apela Milescu pentru a patrona editarea *Bibliei*, din care tradusese *Vechiul Testament*, și cu atît mai puțin să-i semneze prefața. Un astfel de domn ar fi putut să fie Gheorghe Ștefan,

---

[1] Preocupările cărturărești ale lui Nicolae Milescu sînt, după unii cercetători, foarte vechi. La nouăsprezece ani, viitorul spătar cerceta, în 1655, la mănăstirea Neamț, documente vechi și ar fi elaborat chiar o *Istorie despre sfinta icoană a prea sfintei noastre stăpîne Născătoare de Dumnezeu, Maria* (P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 11, N. Cartojan, *Istoria literaturii române, vechi*, Editura Minerva, 1980, p. 232—233), Al. Elian neagă autenticitatea textului și rolul tînărului Milescu în cercetarea documentelor bizantine de la Neamț (*Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 144—145), punct de vedere însușit și de Virgil Cândea care socotește că prima manifestare culturală notabilă a lui Milescu este traducerea *Cărți cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre* (1661), după Atanasie al Alexandriei (*Raționea dominantă*, p. 82—83). Ștefan S. Gorovei consideră, dimpotrivă, plauzibilă ipoteza că Milescu cercetă, abia întors de la studiile urmate la marea școală a Patriarhiei din Constantinopol, în 1655, documentele bizantine de la mănăstirea Neamț (*Un episod din „recuperarea" Bizanțului: prima „operă" a spătarului Nicolae „Milescu"*, în AIIAI, XXII, 2, Iași, 1985, p. 441—460). Este cert că cel care se încumeta, în 1661, să traducă *Vechiul Testament* avea un exercițiu anterior important, cunoscut și recunoscut, ca cercetător și traducător, preocupat de studii teologice. Altfel nu s-ar fi bucurat de încrederea acelora care îl însărcinează sau îl sprijină în hotărîrea de a traduce *Vechiul Testament* în limba română.

[2] Fritz Martini, *Deutsche Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Kröner Verlag, Stuttgart, 1963, p. 118.

[3] *Ibid.*

[4] Paul Miron, *O nouă ediție a Bibliei lui Șerban, ediția noastră*, p. 4.

[1] P.P. Panaitescu, *Nicolae Milescu Spătarul*, ed. cit., p. 22.

[2] *Ibid.*, p. 15—16.

[3] Paul Cernovodeanu, *Peripețiile necunoscute ale spătarului Milescu*, în „Magazin istoric", nr. 7—8, iulie-august 1969, p. 103.

[4] Ion Neculce, *Opere, Letopisețul țării Moldovei* și *O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Minerva, București, 1982, p. 209.

[5] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 210.

[6] *Ibid.*

[7] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, în *Cronicile medievale ale României*, IV, introducere și ediție critică întocmită de Const. Grecescu, Editura Academiei R.S.R., București, 1963, p. 134.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

pentru care spătarul traducea rugăciuni în limba română [1].

Abia întors în Moldova, Milescu părăsește din nou pămîntul natal în 1688, în circumstanțe nu prea bine lămurite. Repunerea în discuție a celor întîmplate în popasul său din acest an în Moldova lui Iliaș Alexandru (1666—1668) poate aduce măcar o rază de lumină, dacă nu poate lumina totul, în aflarea adevăratelor motive care îl determină pe acest cărturar, sub anumite aspecte poate cel mai de seamă din al XVII-lea secol românesc, să ia, voluntar, calea unui îndelungat exil, abandonînd brusc o laborioasă activitate culturală și politică pusă în serviciul țării sale oriunde s-a aflat. Încununarea activității culturale a lui Milescu i-a fost adusă de traducerea integrală în limba română a *Vechiului Testament*, cunoscut pînă atunci în țările noastre, începînd cu secolul al XVI-lea [2], doar în traduceri fragmentare. Ar însemna să ignorăm un lucru esențial, dacă am considera că o astfel de lucrare putea fi privită cu indiferență de autorul însuși, în primul rînd, care o putea abandona oricui și în orice condiții, fără nici cea mai mică preocupare de a o vedea finalizată după modelul ediției *Bibliei* pe care le consultase, la Constantinopol și în occident, în vederea elaborării propriei sale traduceri. Fără îndoială că traducătorul își va fi precizat, în prefața manuscrisului autograf, cu mai multă exactitate decît putem deduce astăzi, prin intermediul revizorilor săi, ce l-a determinat, în cazul cînd inițiativa îi aparține, cum sînt suficiente motive să credem, sau cine l-a îndemnat și ce a urmărit, hotărîndu-se să realizeze, de unul singur, această uriașă muncă, perioada cînd a lucrat, scopul propus, mijloacele și metodele de lucru. Din păcate această prefață, despre care știm sigur, dintr-o foarte explicită parantează din ms. 45, *Cuvîntu înainte către cititori* („așa *scrie el la prédoslovia lui*"), că a fost redactată de Milescu, s-a pierdut împreună cu întregul manuscris [3]. Traducătorul inițial, deschizător de drumuri și, într-un fel, creator cu certe elemente de originalitate în acest domeniu, credem că nu putea să fie sub nivelul de conștiință al emulilor săi cînd își aprecia munca. Din referirea autorului reviziei păstrate în ms. 45, care relatează că Nicolae a vrut „să aducă și el cartea aceasta den elinie la rumânie, nefiind altădată scoasă la rumânie" (p. 8), rezultă cît se poate de clar mîndria pionieratului. Milescu nu avea nici un motiv, întors în Moldova, să-și tipărească traducerea în altă parte, acceptînd benevol intrarea în anonimat, odată cu transmiterea tuturor meritelor sale, cum se va întîmpla abia cu douăzeci de ani mai tîrziu, editorilor și revizorilor săi din preajma anului 1688 [1]. Dimpotrivă, avem toate motivele să credem că, în 1668, spătarul dorea să se impună deplin în viața culturală și politică a țării regăsite. Eșecul său politic din acest an, fie că a fost urmat de pedeapsa la care se referea unii istorici ai acestor evenimente, fie că nu, i-a adus risipirea celui mai de seamă merit cultural, pe care-l dobîndise traducînd *Vechiul Testament*. Toate acestea impun nu numai reanalizarea ambianței politice din Moldova anului 1668 și a relațiilor lui Milescu cu Iliaș Alexandru, ci și a dovezilor pe care se sprijină ipotezele cu privire la pedepsirea spătarului, sub Ștefăniță Lupu, după unii istorici, sub Iliaș Alexandru, după alții.

Despre ambițiile domnești ale lui Milescu și pedepsirea lui cu însemnarea la nas, rezervată uzurpatorilor tronului, avem două mărturii ale unor contemporani, în totală și dezarmantă contradicție: una este a ambasadorului Angliei la Poartă între anii 1661—1668, lordul Heneage Winchelsea, și alta este a unui coleg de cancelarie imperială moscovită, Konstantin Kristof, interpret de limbă greacă la Departamentul Solilor (Posolski Prikaz), unde avea să lucreze și Milescu după stabilirea sa în Rusia în 1671. Trebuie să observăm că dintre cei doi, doar unul cunoștea foarte bine biografia spătarului, și acesta este Kristof. În 1667, lordul englez abia încerca să-l cunoască pe Milescu, despre care auzise unele lucruri, printre care pedepsirea lui cu însemnarea la nas „de către unul din domnii Moldovei" și operația de rinoplastie suferită de acesta în Germania. Autorul relatării afirmă cu toată siguranța, într-o derutantă scrisoare din 13/23 ianuarie 1667, înainte deci de sosirea lui Milescu în Moldova: „El are un mic semn la vîrful nasului ce i-a fost tăiat ca pedeapsă [. . .] de mai înainte vreme, dar a izbutit ca în Germania să-și vindece atît de bine infirmitate, încît abia dacă mai poate fi observată. Numele acestei persoane este Nicolae" [2]. Se confirmau astfel afirmațiile lui Ion Neculce [3] din *O seamă de*

[1] Se păstrează pînă astăzi textul autograf al unei „mici rugăciuni de seară, tradusă în românește, probabil din slavonește, pentru folosința domnitorului Gheorghe Ștefan" de către Milescu (P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 21). Pentru informații suplimentare, v. N. Drăganu, *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan, voievodul Moldovei*, în „Anuarul Institutului de istorie națională", III, 1924—1925, și Al. Mareș, *În legătură cu o traducere românească a lui Nicolae Milescu*, în „Limba română", XXVIII, 1979, nr. 3, p. 253 — 265. „Versetele psalmice din timpul slujbei de la Vecernia Mare"—la aceasta reducîndu-se, de fapt, contribuția lui Milescu, după riguroasa cercetare a textului întreprinsă de Al. Mareș — sînt traduse de spătar, după toate probabilitățile, între 1666—1668 (v. concluziile de la p. 264—265).

[2] Nicolae Iorga este cel mai de seamă susținător al așa numitei „teorii husite" cu privire la traducerea primelor texte în limba română în secolul al XV-lea: „Psaltirea, Biblia, Evanghelia, — dar nu și tîlcul ei — Faptele apostolilor, pe lîngă rugăciunile obișnuite, se înfățișează astfel în românește pentru întîia oară în acele vremi depărtate" (*Istoria literaturii românești*, I, București, 1925, p. 103). Amănunțind înșirarea aceasta, aparent exagerată prin notarea globală a *Bibliei*, Iorga va preciza ceva mai departe: „Din *Vechiul Testament* nu s-a tradus nimic", cu explicația că: „Husiții, cari cîntau Psaltirea și se înfiăcărau cetind Testamentul Nou, n-aveau aceeași iubire pentru Vechiul Testament" (p. 107). Nicolae Cartojan susține același lucru: „Primele încercări de traducere a Bibliei în limba română s-au făcut în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Maramureș. Atunci s-au tradus pentru întîia dată Evanghelia, Faptele apostolilor cu Epistolele lor și Psaltirea. Traducerile au ajuns pînă la noi în copiile făcute în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (*Istoria literaturii române vechi*, ed. cit., p. 391). Recent, cînd întreaga dispută părea că se tranșase în favoarea „teoriei luterane" (Densusianu — Rosetti), după care primele texte în limba română sînt din secolul al XVI-lea, G. Ivănescu, nuanțînd teoria lui Iorga, argumentează în *Istoria limbii române*, Junimea, Iași, 1980, existența unui început de limbă română literară în secolul al XV-lea, pe baza textelor traduse la mănăstirea Peri din Maramureș sub influența unor idei husite mai vechi (p. 505—509).

[3] Virgil Cândea identifică în ms. 45 o parte din ideile predoslovie lui Milescu (*op. cit.*, p. 112—113).

[1] Tipărirea la București a *Bibliei* este o inițiativă tîrzie, după cum remarcă și Virgil Cândea: „De reținut că în aceeași perioadă [1683—1686] se tipăreau alte traduceri din *Noul Testament* și că deocamdată nu se preconiza publicarea integrală a *Bibliei*, fapt la care, altfel, s-ar fi făcut aluzie în prefață" (*op. cit.*, p. 11). Referirea se face la prefața ms. 45.

[2] Apud Paul Cernovodeanu, *stud. cit.*, p. 103.

[3] Dacă n-am cunoaște caracterul legendar al povestirilor din *O samă de cuvinte*, am fi înclinați să acordăm mai mult credit relatărilor amănunțite ale lui Ion Neculce (v. povestirea XLIII, *cd. cit.*, p. 189—192) despre pedepsirea lui Milescu de către prietenul său intim, Ștefăniță Lupu, domnul țării („Și lui Ștefăniță-vodă îi era pre drag, și-l ținea pre bine, și tot la masă îl punea, și să gluca în cărți cu dînsul, și la sfaturi, că era atuncea grammatic la dînsu."), împotriva cărula ar fi complotat trimițînd „cărți viclene [....] la Constantin-vodă cel Bătrîn Băsărabă, în Țara Leșască, ca să s<ă>rădice de acolo cu oști, să vie să scoată pre Ștefăniță-vodă din domnie" (p. 190). Complotul este denunțat chiar de Contantin-vodă, care „n-au vrut să s<ă> apuce de ace<le> lucruri ce-i scriia, ce s-au sculat și au trimis bățul acel sfredelit cu cărți cu tot înapoi la Ștefăniță-vodă de îl-au dat" *(ibid.)*. De fapt Constantin Șerban Basarab, domnul evlavios care a ridicat biserica Patriarhiei din București (1654—1658), aliat cu moldovenii și transilvănenii în lupta împotriva turcilor, nu avea nici un interes să-l sprijine pe Ștefăniță, pus domn al Moldovei, în locul lui, cu ajutor turco-tătar, în 1659. Împotriva acestor evidențe (să nu uităm că acest Constantin Șerban a ocupat de două ori Moldova între 1659 și 1661), Ion Neculce relatează că în urma dezvăluirilor fostului voievod muntean, pribeag în Polonia, unde va muri în 1685, Ștefăniță-vodă l-ar fi pedepsit cu mare asprime pe Milescu, amestecat într-un complot care favoriza

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

cuvinte, care consemnează, după tradiție, la foarte mult timp de la consumarea dramei, pedepsirea aplicată de Ștefăniță Lupu (1659—1661) sfătuitorului său întim și prietenului de petreceri, pentru participarea acestuia la un complot care urma să-l aducă pe tronul Moldovei pe Constantin Șerban[1]. Pentru complicitate nu se aplica însă o pedeapsă rezervată numai pretendenților la tron. Este curios de altfel că Radu Popescu, altfel foarte aproape de relatările lui Neculce, cînd califică foarte sever comportările lui Ștefăniță Lupu drept „nebunești" [2], nu vorbește nimic despre complotul la care ar fi luat parte Milescu, deși cronicarul muntean, foarte bun cunoscător al problemelor moldovenești, era, prin vîrstă (n. în 1655),mai aproape de eveniment decît Neculce (n. în 1672). Mai surprinzător este însă faptul că în cronica lui Miron Costin nu se face nici o referire la complotul împotriva lui Ștefăniță, în care este implicat și Milescu, deși cronicarul moldovean, în vîrstă de 26—29 de ani în timpul domniei feciorului lui Vasile Lupu, este istoricul cel mai apropiat de luptele dintre Constantin Șerban și domnul legitim de atunci al Moldovei, pe care țara îl poreclise Papură vodă, cum citim în *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron vodă încoace*: „că țara într-acéia foamete era într-acéla an, cît mînca oamenii papură uscată în loc de pîine, măcinînd-o uscată. Și de pe acéia foamete porecliia și pre Ștefăniță vodă, de-i dzicea Papură vodă"[3]. Miron Costin care notează și cel mai neînsemnat eveniment din timpul scurtei și nenorocitei domnii a lui Ștefăniță Lupu, implicîndu-se ca martor ocular și participant direct *(Ne-am gîndit întîi că...)* la întîmplările povestite, nu putea să nu noteze un complot împotriva unui domn detestat, dacă astfel de uneltiri, în fruntea cărora se afla Milescu, ar fi existat, mai ales că viitorul spătar nu-i era necunoscut, deoarece apare în cronica sa de două ori, sub numele de Nicolai Cîrnu [1], îndeplinind misiuni militare din porunca lui Ghica vodă.

Al doilea martor străin contemporan, Konstantin Kristof, însărcinat oficial să facă un raport asupra noului candidat la o funcție de răspundere în cancelaria țarului, cunoștea mai bine, din surse directe și mai sigure, decît ambasadorul englez, biografia spătarului. Kristof afirmă în raportul său din 1671, raport alcătuit special cu scopul de a afla totul despre cel ce urma să intre în serviciul țarului, chiar în anul sosirii lui Milescu în Rusia, că spătarul moldovean fusese pedepsit pentru implicarea sa într-un complot împotriva lui Iliaș Alexandru, mazilit în condiții neclare, care provoacă mirarea lui Radu Popescu: „Dar cei buni nu trăiesc mult cu norocire: den ce pricină, numai D-zeu știe, iar noi oamenii nu putem da nici o socoteală" [2]. Un istoric modern ca P. P. Panaitescu crede, dimpotrivă, bazat pe raportul lui Kristof, că a dezlegat taina, punînd în legătură, foarte categoric, mazilirea lui Iliaș cu „trădarea spătarului", pretendent la domnie, urmată de răzbunarea voievodului, care ordonă pedepsirea vinovatului [3]. Înclinăm să credem, în ciuda relatărilor lordului englez, că Milescu a fost pedepsit de Iliaș Alexandru, pentru vina arătată, după care și-a făcut operația de rinoplastie în Germania, înainte de stabilirea sa temporară la Constantinopol, unde i se regăsește urma abia în 1669 [4]. Cert e că în 1671, cînd pleacă la Moscova, la recomandarea lui Dosithei, patriarhul Ierusalimului, Milescu ocolește Moldova, deși era normal să-și viziteze rudele, după cum nu se apropie nici de hotarul Țării Românești, unde domnea Antonie din Popești, dominat de partida Cantacuzinilor. Ce primejdii ocolea spătarul, preferînd drumul la Moscova prin Belgrad, Ungaria și Polonia, dacă nu este vorba cumva numai de un itinerar impus de însărcinările sale diplomatice, care îl răpeau familiei?[5]

Știrile contradictorii cu privire la împrejurările în care Milescu este nevoit să părăsească Moldova, în 1661 și în 1668, deschid drumul către o nouă ipoteză. Atît sub Ștefăniță cît și sub Iliaș, spătarul Milescu a desfășurat o politică independentă, favorabilă partidei creștine, care îi aduce de două ori dizgrația. nu și pedeapsa domnilor în scaun atunci. S-a despărțit în 1661 de „lucrurile nebunești" ale lui Ștefăniță și în 1668 de înstrăinatul și slabul domn Iliaș Alexandru. Neaderența spătarului, legat de cercurile cărturărești și bisericești de la Constantinopol și cunoscut în cercurile diplomatice europene, la politica aservită Porții a lui Iliaș îl conduce la o nouă și hotărîtoare răscruce a destinului său. Partizan al politicii creștine, gata să plece, în 1668, cu Gheorghe Ștefan în Rusia [6] pentru a se fixa temporar aici, țelul final fiind tot Moldova, om cu spiritul rafinat de cultura umanistă a secolului al XVII-lea, diplomat perseverent și cu temeinice relații în cercurile influente

---

politica creștină, abandonată inexplicabil de un susținător al ei, Constantin-vodă, în favoarea unui om al turcilor, Ștefăniță-vodă, care ordonă călăului pedepsirea rebelului: „Decii Ștefăniță-vodă, cum au văzut bățul cu cărțile, s-au prea miniiat și l-au adus pre acel Nicolai Milescul înnaintea lui, în casa cea mică, și au pus pre călău de i-au tăiat nasul. [....] După acéia, Nicolai Cîrnul au fugit în Țara Nemțască și au găsit acolo un doftor, de-i tot slobozîia sîngeli din obraz și-l boțîia la nas, și așîa din zi în zi sîngele să închiega, de i-au crescut nasul la locu, de s-au tămăduit" (ibid.). Informația a fost preluată ca atare de mulți istorici români și străini, de ex. Emile Picot, în secolul trecut (v. broșura *Notice biographique sur Nicolas Spatar Milescu, ambassadeur du Tzar Alexis Mihailovici en Chine*, Paris, Leroux, 1873, rezumată în „Convorbiri literare", X, 1884, p. 478—479), pînă la unii istorici contemporani (Paul Cernovodeanu, Ștefan S. Gorovei) care o întăresc cu noi documente.

[1] Punctul acesta de vedere, pedepsirea spătarului de către Ștefăniță Lupu, este susținut atît de Paul Cernovodeanu, *stud. cit.*, p. 103—104, cît și de Ștefan S. Gorovei. *op. cit.*, p. XXVII—XXIX și p. 17, nota 12, p. 94, nota [22], din care citîm concluzia cu care este respinsă ipoteza lui P.P. Panaitescu (pedepsirea lui Milescu de către Iliaș Alexandru): "«ipoteza» nu s-a verificat: astăzi este definitiv stabilit faptul că spătarul a devenit „cîrn" din porunca lui Ștefăniță-vodă, fiul lui Vasile Lupu — așa cum, de altminteri, relatează și Ion Neculce". Împotriva ipotezei lui P.P. Panaitescu este invocată, ca probă peremptorie, scrisoarea lordului Winchelsea, în care se consemnează, în 1667, cu un an înainte de sosirea lui Milescu la Iași, pedeapsa primită de spătar sub Ștefăniță vodă. Ce surse de informație putea să aibă, în 1667, cu privire la țările române, ambasadorul Angliei la Constantinopol? După mărturisirea diplomatului englez, reținută de Paul Cernovodeanu în studiul citat, una din surse ar fi putut să fie Constantin Cantacuzino, la Constantinopol atunci, pe cale de a pleca la studii în Italia (p. 103). Sînt cunoscute legăturile stolnicului Constantin Cantacuzino cu lordul Heneage Winchelsea (cf. Radu Ștefan Ciobanu, *Pe urmele stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1982, p. 84—85), dar nu putem ști ce informații i-a dat despre Milescu, pe care îl cunoștea din pribegia sa la Iași, cu întreaga familie, din august 1658 pînă în noiembrie 1659. Ștefăniță este înscăunat în noiembrie 1659, cînd relațiile lui cu Milescu erau foarte bune, chiar prietenești.

[2] „Ștefăniță vodă, fecior lui Vasile vodă, fiind domn la Moldova, și fiind tînăr dăzmierdat, făcea lucruri copilărești sau, să zic mai bine, nebunești" (*Istoriile, ed. cit.*, 1963, p. 127).

[3] Miron Costin, *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958, p. 195.

[1] Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. XVIII, consideră că Miron Costin îl numește pe Nicolae Milescu astfel, „aplicîndu-i retroactiv porecla — *Nicolae Cîrnul*". C. Ciuhodaru propune în studiul *Originea spătarului Neculai Milescu*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza" Iași, istorie, 2, XVII, 1971, p. 150—164, o altă explicație. În familia lui Milescu, pe linie paternă, existau membri (Iane postelnicul) care „purtau porecla de Cîrnul" (p. 164). Porecla aceasta a putut genera legenda povestită de Neculce. Spătarul n-a părăsit Moldova din cauza vreunui complot la care a luat parte: „Sărăcia și nu rușinea unui nas tăiat l-a împiedicat să mai revină în Moldova" (165).

[2] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 134.

[3] P.P. Panaitescu, *Trădarea spătarului*, *op. cit.*, p. 16—17.

[4] Paul Cernovodeanu, bazat pe cercetările lui E.D. Tappe și L. Turdeanu-Cartojan și pe propriile investigații, reține printre alte „peripeții necunoscute" ale spătarului Milescu și prezența sa, în decembrie 1669, la ambasada britanică din Constantinopol (*stud. cit.*, p. 105—106).

[5]. P.P. Panaitescu, *Misiunea în Polonia*, *op. cit.*, p. 17—19.

[6] P.P. Panaitescu, *Domnitorul Gheorghe Ștefan în Rusia*, *op. cit.*, p. 22—23.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

ale unor curți europene, Milescu se trezește, la sfîrșitul domniei lui Iliaș Alexandru, voievod mazilit cu sau fără voința sa, cu cariera politică din principate zdrobită sau fără perspective pe măsura ambițiilor sale. Din acest moment se hotărăște să-și desăvîrșească în altă parte, urmînd poate exemplul lui Gheorghe Ștefan, domnul de care s-a simțit cel mai legat, idealurile sale politice și culturale. Încredințează abia acum lui Dosoftei, episcop de Roman, pe care îl cunoștea bine și pe care este imposibil să nu-l fi întîlnit în popasul lui din 1668 din Moldova, manuscrisul traducerii *Vechiului Testament*, păstrat, pînă la această dată, pentru că mai lucra la el, în permanență asupra sa. Manuscrisul avea să mai rămînă în Moldova, unde este revizuit de Dosoftei, pînă în 1671, cum argumentează N. A. Ursu [1], și urma să apară, probabil, tot la Iași [2] pentru că nu vedem ce motive ar fi avut Milescu să-l încredințeze direct, ba chiar de la Constantinopol, cum am văzut că presupun unii istorici literari, autorităților civile sau ecleziastice din Țara Românească, dominată de Cantacuzinești, care, prin Șerban vodă, aveau să-i șteargă pînă și numele din *Biblia* tipărită la București.

Circulația și filiația manuscriselor. Contrar aparențelor, condițiile și data cînd textul lui Milescu ajunge în Țara Românească sînt puțin cunoscute, ca și persoanele cărora traducătorul le încredințează manuscrisul traducerii. Nicolae Cartojan consemnează, în *Istoria literaturii române vechi*, observațiile lui Hasdeu cu privire la împrejurările în care s-a tradus *Biblia* tipărită la București în 1688, amendînd doar paternitatea lui Milescu asupra traducerii *Vechiului Testament*, susținută de marele filolog: „Hasdeu susține că Nicolae Milescu a tradus Biblia pe timpul cît se afla la Constantinopol ca agent diplomatic — capuchehaie, cum se zicea atunci — al domnului Grigore Ghica, în prima sa domnie în Muntenia (1660—1664); că manuscrisul a intrat apoi în mîna prietenului său, Șerban Cantacuzino, și că acesta, ajungînd domn, a pus mai *mulți bărbați de au revăzut-o și au tipărit-o*“ [3]. Preocupat să demonstreze, sprijinit pe mărturiile lui Anton Maria del Chiaro, secretarul pentru limbile occidentale al lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu, autorul cărții *Istoria delle moderne rivoluzioni della Vallachia*, și ale lui Ion Filstich, fostul rector al gimnaziului săsesc din Brașov [4], că adevărații traducători ai *Bibliei* de la 1688 sînt frații Greceanu, N. Cartojan nu se mai interesează de soarta manuscrisului lui Milescu, cum vor face mulți istorici literari, subînțelegîndu-se că traducerea sa, terminată în 1664, ajunge în Țara Românească, fiind folosită ca material ajutător de adevărații traducători ai *Bibliei de la București*, revizorii locali, printre care cei mai de seamă sînt logofeții Șerban și Radu Greceanu. Acest punct de vedere este preluat, cu unele modificări, și de autorii tratatului academic de *Istoria literaturii române*, I, 1964: „Biblia din 1688 reprezintă prima tipărire integrală a acestei cărți în românește. Traducătorii ei, frații Greceanu — logofeți la curtea domnească și distinși cărturari — au folosit în mod sigur, însă nu știm deocamdată în ce măsură, și o mai veche traducere a *Bibliei* în românește, din 1667: aceea, în manuscris, a spătarului Milescu“ [1]. Textul acestei traduceri, care s-a efectuat de către Milescu „în timpul șederii sale ca reprezentant al domnului muntean pe lîngă Poartă“, se specifică mai departe, „nu s-a păstrat, probabil pentru că a fost folosit ca material de traducătorii ulteriori ai aceleiași cărți, care au scos-o din circulația manuscriselor“ [2]. După Al. Piru, „traducerea integrală a *Bibliei* s-a făcut la noi după mai mult de un secol și jumătate de sforțări, din inițiativa și cu cheltuiala domnitorului Șerban Cantacuzino“ [3]. Dacă opinia lui Hasdeu, care îl indica pe Milescu, încă în secolul trecut, ca traducător al *Vechiului Testament* din *Biblia* de la 1688, n-a fost acceptată, pînă tîrziu, de toți cercetătorii, în schimb ipoteza formulată tot de el în același timp [4], că manuscrisul faimoasei traduceri a ajuns, îndată după mazilirea lui Ghica, direct și fără dificultăți, de la Constantinopol la București, s-a răspîndit, fără să întîmpine obiecții serioase, foarte repede. Drumul manuscrisului lui Milescu spre Țara Românească a fost însă foarte mult simplificat de Hasdeu și, mai ales, prin nimic dovedit. Nu știm în ce măsură natura relațiilor dintre Șerban Cantacuzino și Milescu ar putea justifica răspunsul prompt al spătarului, care-i predă viitorului domn textul traducerii *Vechiului Testament*, conform unei înțelegeri anterioare, cum presupune Hasdeu și, după el, numeroși istorici literari. Omorîrea postelnicului Constantin Cantacuzino la Snagov, în 1663, din porunca voievodului Grigore Ghica [5], în slujba căruia se afla atunci Milescu la Constantinopol, împiedica mai curînd decît favoriza, în 1664, onorarea acestei „comenzi“, dacă ea va fi existat într-adevăr. Virgil Cândea pune, pe bună dreptate, sub semnul îndoielii această ipoteză: „Cum a ajuns izvodul lui Milescu în Țara Românească? Nu avem pînă acum decît presupunerea lui B.P. Hasdeu, adoptată și de E. Legrand, că manuscrisul original a ajuns la Șerban Cantacuzino care ceruse fără îndoială spătarului să traducă în limba poporului cărțile sacre. Iarăși o simplă ipoteză, atribuind lui Șerban inițiativa operei de care, probabil, a beneficiat numai“ [6]. Ipoteza lui Hasdeu cu privire la circulația manuscrisului lui Milescu apare astăzi, în lumina unor cercetări mai noi, greu de susținut, deși s-a bucurat, vreme îndelungată, de o largă răspîndire.

Virgil Cândea, într-o referire la ms. 4389, presupune că traducerea lui Milescu a ajuns, cel mai tîrziu prin 1665, în Țara Românească, tot de la Constantinopol, dar nu la Șerban Cantacuzino, ci în cercurile ecleziastice

---

[1] N.A. Ursu, *Dosoftei necunoscut*, în „Cronica“, XI, 1976, nr. 6 (523), p. 5—6 și Dosoftei, *Opere*, *ed. cit.*, p. 512—513. Recent, în revista „Limba română“, autorul aduce, în studiul *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu*, un foarte bogat și concludent material de limbă în sprijinul ipotezei sale cu privire la revizuirea de către Dosoftei a traducerii lui Milescu. Vezi începutul discuției în nr. 5, 1988 al revistei.

[2] Doru Mihăescu, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești, Mitrofan, episcopul de Huși*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, LV, 1979, nr. 3—6, p. 3.

[3] N. Cartojan, *op. cit.*, p. 392.

[4] *Ibid.*

[1] *Istoria literaturii române*, I, redactor responsabil Al. Rosetti, Editura Academiei R.S.R., București, 1964, p. 451.

[2] *Ibid.*, p. 459.

[3] Al. Piru, *Literatura română veche*, Editura pentru Literatură, București, 1961, p. 230.

[4] B.P. Hasdeu scrie despre viața și opera lui Milescu mai întîi în „Satirul“, 1866 *(Nicolae Milescu spătar)*, apoi, patru ani mai tîrziu, în ziarul „Traian“, București, II, 1870, nr. 7—11, 13—14.

[5] Această sîngeroasă vindictă boierească din secolul al XVII-lea avea să facă multe victime. Printre acestea se numără și postelnicul Constantin Cantacuzino, tatăl viitorului domn al Țării Românești, Șerban Cantacuzino, a cărui pedepsire crudă și nedreaptă de către Grigore Ghica, la intrigile vornicului Stroe Leurdeanul, este pe larg comentată și deplînsă în cronicile țării, fapt consemnat de Bălcescu în schița monografică *Postelnicul Constantin Cantacuzino*: „Vestea acestei crime a domnului răsună cu durere în toată țara. Cronicarii timpului mai toți jălesc moartea lui Cantacuzino“ (Bălcescu, *Opere alese*, București, 1960, p. 112). Consecințele pentru liniștea în interiorul Țării Românești au fost, notează Bălcescu, dintre cele mai rele: „Moartea lui Cantacuzino avu rele urmări pentru țara noastră. Fiii lui, vrînd să-i reabiliteze memoria și să-l răzbune, deteră pricină de se despărți toți boierii în două partide care sfîșiară țara și o duse la mare ticăloșie“ *(ibid.)*. Aceste „rele urmări“ îl loviră mai întîi pe Grigore Ghica și pe slujitorii acestuia, printre care se afla și Milescu.

[6] *Op. cit.*, p. 122.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza“
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

oficiale: „Traducerea [ms. 4389] trebuie să fi fost făcută înainte de revizia din ms. 45 poate între 1665 și 1672. Locul traducerii este Țara Românească (pentru traducători Nicolae spătarul este un „moldovean"), fără îndoială în cercul cărturăresc ecleziastic unde ajunsese, de la Constantinopol, manuscrisul lui Milescu" [1]. N.A. Ursu reconstituie pentru început cam același drum al manuscrisului traducerii lui Milescu. Efectuată la Constantinopol, între 1661—1664 [2], traducerea *Vechiului Testament* ajunge în Țara Românească, în cercurile clericale care i-au comandat-o, în baza unei înțelegeri stabilite încă de pe vremea cînd spătarul era slujitorul Ghiculeștilor. Din Țara Românească, presupune N.A. Ursu, traducerea este trimisă de mitropolitul Teodosie Veștemeanul al Ungrovlahiei lui Sava I, mitropolitul Moldovei, care-l însărcinează cu revizia ei pe Dosoftei [3], cărturarul cel mai competent al epocii în traducerea cărților sacre în limba română, „a cărui faimă de mare învățat și bun cunoscător al limbii grecești începuse să se răspîndească" [4]. Cauza care determină acest demers al autorităților bisericești din Țara Românească pe lîngă cele din Moldova este, crede N.A. Ursu, insatisfacția provocată atît de traducerea lui Milescu, prea grăbită, cît și de cea din ms. 4 389 [5], anterioară reviziei lui Dosoftei.

De fapt nu avem nici o dovadă sigură că circulația manuscrisului autograf este cea arătată [6]. Dacă acceptăm, cum afirmă Virgil Cândea, cu argumente convingătoare, că la traducerea și tipărirea *Bibliei* de la 1688 au jucat un rol de seamă și laicii [7], nu numai biserica, punct de vedere respins de N.A. Ursu [8], credem că ipoteza noastră cu privire la păstrarea de către Milescu a manuscrisului pînă la părăsirea definitivă de către acesta a țării, în circumstanțele arătate, în 1668, capătă un argument în plus, pe lîngă cele de ordin istoric, enumerate mai înainte, pe care ne sprijinim. Milescu a tradus *Vechiul Testament* din inițiativă proprie, în înțelegere firește și cu alți cărturari ai timpului, fețe bisericești sau laice, și s-a despărțit de manuscrisul traducerii la care mai lucra încă abia în momentul cînd și-a schimbat radical intențiile de viitor, căutîndu-și afirmarea, în aceleași scopuri culturale și politice, în afara țării, la Constantinopol mai întîi și apoi, după 1671, în Rusia. Militînd pentru apropierea de Europa prin elenism și preocupat de întărirea partidelor creștine din țările noastre prin cultură bisericească răsăriteană, grecească, Milescu era cel dintîi interesat să dea poporului său textul integral al *Bibliei*, de tipărirea căruia urma să se ocupe în colaborare cu autoritățile bisericești și laice. În momentul acesta, prin Varlaam și Dosoftei, activitatea de traducere a cărților religioase în limba română era precumpănitoare în Moldova mai ales.

Traducerea mai întîi și apoi tipărirea *Bibliei* de la 1688 răspundeau și unor necesități de ordin politic, cum s-a arătat [1]. Șerban Cantacuzino și-a dat seama, în special către sfîrșitul domniei sale, de avantajele pe care le putea trage din astfel de întreprinderi culturale de răsunet și grăbește tipărirea *Bibliei* în limba română, după ce subvenționase tipărirea *Bibliei* grecești de la Veneția, 1687 [2]. Virgil Cândea observă cu dreptate: „În amîndouă întreprinderile editoriale amintite este ușor de deosebit efortul cărturăresc al altora pentru înfăptuirea actului de cultură și rolul de ultimă oră al domnului care își asumă, prin bani și autoritate, cu scopuri politice, meritele întreprinderii" [3]. Noi credem că astfel de aspirații politice i se pot atribui, prin 1668, înainte de Șerban Cantacuzino, lui Milescu, foarte apropiat, pînă în 1671, de patriarhul Dosithei al Ierusalimului, unul din capii creștinilor care nutreau gînduri de eliberare de sub turci în răsăritul subjugat de aceștia. Cînd Dosithei îl desemnează pe Milescu ca omul său de încredere pe lîngă țarul Rusiei, această alegere se întemeia pe activitatea cunoscută a spătarului, culturală și politică, în vederea unor țeluri comune. Afirmația, întemeiată, că tipărirea *Bibliei* de la București, cum observă George Ivașcu, urmîndu-l pe Virgil Cândea, „era un preludiu la ofensiva de ridicare generală a Balcanilor sub conducerea lui Șerban, un contrafort cultural al prestigiului său politic" [4], trebuie deci corectată, separîndu-se cele două momente: acela al traducerii, în care meritele, și politice, îi aparțin lui Milescu,

---

[1] *Ibid.*, p. 131.

[2] N.A. Ursu presupune că Milescu își asumă această mare răspundere „la propunerea mitropolitului Ștefan al Țării Românești" (*Un cărturar puțin cunoscut de la mijlocul secolului al XVII-lea: Daniil Panoneanul*, în „Cronica", XVI, nr. 43 (821), 23 oct. 1981, p. 5.

[3] Autorul acestei „valoroase ipoteze", cum o califică Virgil Cândea, *op. cit.* p. 166, fără să și-o însușească, atribuie lui Dosoftei, pe care-l consideră „coautor", prima revizie a traducerii lui Milescu, în studiul *Dosoftei necunoscut*, în „Cronica", XI, nr. 6 (523), 6 febr. 1976, p. 4 și 6, reluat în Dosoftei *Opere*, I, Minerva, 1978, *Note și variante*, p. 507—513.

[4] N.A. Ursu, *ed. cit.*, p. 512.

[5] *Ibid.*

[6] N. Iorga formulează, în comunicarea *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu*, mai multe ipoteze asupra anului cînd-ajunge manuscrisul lui Milescu din Moldova în Țara Românească: 1668, 1678, 1672: „Cînd s-a putut aduce acest manuscript în Țara Românească? Răspundem, cu probabilitate, astfel: Antonie de Moldovița s-a întors în țară după moartea lui Gheorghe Ștefan, în 1668. Altfel manuscriptul său nu s-ar găsi astăzi la Blaj. Peste zece ani, la 1678, știm că Stolnicul Constantin Cantacuzino trecu prin Moldova, mergînd cu oaste turcească asupra Cehrinului. Dar mai cunoaștem ședere a lui în această țară, data aceasta ca pribeag, în 1672 (AAR, istorie, s. II, t. XXXVIII, 1915—1916, p. 39).

[7] Virgil Cândea formulează, în baza cercetărilor sale amănunțite, în mod foarte hotărît acest punct de vedere, care nu este întru totul nou, pentru că meritele unor cărturari laici în traducerea și editarea *Bibliei* de la 1688 sînt de mult timp recunoscute. Mai puternic subliniat, acest punct de vedere beneficiază acum de noi și foarte convingătoare argumente: „În lumina noilor metode putem revizui caracterizarea *Bibliei* din 1688: *ca este în cea mai mare parte însăși traducerea spătarului Milescu*, îndreptată numai *la București, o operă inițiată, inspirată și întocmită în cea mai mare parte de niște laici*. Elaborare nouă, ea nu are legătura presupusă cu traducerile românești anterioare; prin metodele și criteriile unaniste ale alcătuitorilor săi, ea nu aparține perioadei vechi, ci deschide una nouă în literatura noastră. [...] Prin opera sa, Milescu introduce în literatura română a vremii o ediție protestantă a *Bibliei*, purtînd amprenta criticismului luteran și împărțirea interioară a protestatarului de la Wittenberg" (*op. cit.*, p. 152—153).

[8] La fel de categoric, N.A. Ursu, răspunzîndu-i lui Virgil Cândea, respinge acest punct de vedere: „Mai întîi, trebuie să spunem că nu am acceptat niciodată și, cu atît mai mult, nu putem admite acum părerea potrivit căreia traducerea și editarea *Bibliei* de la 1688 s-ar datora inițiativei și colaborării unor laici, care ar fi reușit astfel să scape de sub cenzura ecleziastică și să introducă în literatura română a vremii „o ediție protestantă a Biblici" (vezi Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 68—69 și *Limba română*, XII, 1963, nr. 3, p. 295). Adevărul este că, în toate timpurile, cu tălmăcirea, copierea, tipărirea, verificarea canonicității și difuzarea cărților religioase s-a ocupat biserica, iar laicii, indiferent ce preocupări aveau sau ce poziție ocupau în societate, participau la asemenea acțiuni numai în măsura în care erau angajați, într-un fel sau altul, de biserică. Așa pare să se fi petrecut lucrurile și cu traducerea și tipărirea *Bibliei* de la 1688" (Dosoftei, *Opere*, I, *ed. cit.*, p. 511—512). Adevărul trebuie căutat la mijloc. Aportul laicilor, care poate merge pînă la impunerea în practică a unora din inițiativele lor chiar în domeniul traducerilor religioase, nu poate fi exclus, dar nici rolul bisericii negat sau minimalizat, pînă la acceptarea ideii că *Biblia* bucureșteană din 1688, în care intră, modificată, traducerea lui Milescu, este doar un reflex al celei protestante în limba greacă din 1597.

[1] Chestiunea este cercetată pe larg de Virgil Cândea, în studiul *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, „Studii", XVI, 1963, nr. 3, p. 651—671.

[2] Ediția apare în tipografia lui N. Glykys, Veneția, 1687, și reprezintă a reluare a ediției Frankfurt, 1597, pe care o folosise și N. Milescu.

[3] Virgil Cândea, *stud. cit.*, p. 654.

[4] George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, Editura științifică, București, 1969, p. 221.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

și acela al tipăririi, după douăzeci de ani, în care meritele îl încununează numai pe domnitor. Nemaiputînd realiza aceste țeluri, în mare măsură politice, în Moldova, cum intenționa în 1668, Milescu părăsește țara pentru totdeauna, încredințînd, probabil acum, manuscrisul traducerii *Vechiului Testament* lui Dosoftei. Cu acesta are, mai tîrziu, un relevant și binecunoscut schimb de scrisori. Legăturile lui Milescu cu Moldova după stabilirea sa în Rusia [1], între care trebuie reținută și corespondența amintită cu Dosoftei, șeful bisericii și al partidei creștine de aici, sînt constante și puternice. În 1674, el îi scrie lui Milescu, îngrijorat de soarta Moldovei: „Îți facem cunoscut că țara noastră, Moldova, este în momentul acesta pe pragul morții trupești și sufletești" [2]. În 1679 Dosoftei cere, prin căpitanul Ionașco Bilevici, trimis de Gheorghe Duca în misiune diplomatică la țar, sprijinul lui Milescu pentru obținerea unei tipografii, fapt semnificativ pentru raporturile acestor doi oameni de cultură, cerere satisfăcută de Ioachim, patriarhul Moscovei. Mai nădăjduia Milescu, la această dată, să-și vadă tipărită la Iași opera sa religioasă fundamentală, traducerea *Vechiului Testament*, la care lucrase atîția ani, unul dintre posibilii revizori ai textului său fiind, cum crede N.A. Ursu, chiar Dosoftei? Cert este că mitropolitul Moldovei, în relații atît de strînse cu Milescu, legături bazate pe aceleași preocupări culturale și vederi politice, nu putea să nu cunoască această activitate, într-un timp major, a spătarului, și s-o sprijine prin toate mijloacele [3]. Ne apare de aceea plauzibilă ipoteza lui Doru Mihăescu, formulată cu un deceniu în urmă, că un timp, pînă la plecarea lui Dosoftei în Polonia și a lui Mitrofan în Țara Românească, în vara anului 1686, Milescu se putea gîndi la tipărirea traducerii sale în Moldova: „Ținînd seama de planurile mari și de activitatea laborioasă a lui Dosoftei și Mitrofan, n-ar fi exclus ca acest text să fi fost destinat chiar tipografiei ieșene. Atunci cînd cei doi ierarhi au trebuit să pribegească, episcopul de Huși a luat drumul Bucureștilor. Aici, într-o ambianță care nu avea de ce să-i fie străină, puteau fi găsite condițiile prielnice pentru tipărirea textului definitivat de superiorul și mentorul său" [4]. Probabil că tot Mitrofan aduce textul *Vechiului Testament* tradus de Milescu, revizuit de Dosoftei și colaboratorii săi, după cum presupune N.A. Ursu, la București [5].

Manuscrisul 4389. Textul traducerii lui Milescu nu s-a păstrat, încît pentru cunoașterea lui se face apel la două manuscrise care îl menționează și îl folosesc: ms. 45 păstrat la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R., și ms. 4 389 de la Biblioteca Academiei R.S.R. Cele două manuscrise sînt elaborate la date diferite și de persoane diferite, în scopuri și după surse diferite. Elementul lor de legătură este textul lui Milescu, izvor mărturisit clar în predosloviile ambelor texte, deși deosebirile dintre ele, explicabile prin sursele diferite pe care le folosesc, sînt mari. Manuscrisul 4389 a fost descoperit în 1915 și a făcut o oarecare senzație, oprind mai întîi atenția lui Ion Bianu, care îl prezintă într-o ședință a Academiei, și a lui Nicolae Iorga, care îl consideră „o mare descoperire literară" [1], determinîndu-l să recunoască, de la această dată, paternitatea lui Milescu asupra traducerii care stă la baza *Vechiului Testament* din *Biblia* de la București, și, implicit, să abandoneze ipoteza că traducerea ar aparține fraților Greceanu, așa cum părea că rezultă din epilogul textului tipărit în 1688. Această nouă traducere urmează, spre deosebire de cea mai veche, a lui Milescu, o linie mai conservatoare, reluînd vechea legătură cu tradiția slavonă, dacă nu este, cumva, un răspuns la cea dintîi, noua orientare grecească în care se încadra traducerea spătarului moldovean. Autorul acestei tălmăciri muntene, realizată atît de surprinzător îndată după terminarea traducerii lui Milescu, este Daniil Andrean Panoneanul, după cum presupune N.A. Ursu [2]. Altă ipoteză, după care autorul traducerii ar fi arhimandritul Antonie de la Moldovița, s-a dovedit neîntemeiată [3]. Manuscrisul este precedat de un *Cuvînt înainte către cetitor*, f. 1, r-v, pe unele locuri deteriorată, textul neputînd fi reconstituit decît în parte, încît datele asupra autorului lipsesc. Singurele dovezi credibile în vederea unei posibile atribuiri sînt, pînă în momentul de față, doar argumentele de ordin lingvistic, încă insuficiente, de care se folosește N.A. Ursu în construirea ipotezei sale.

Traducătorul își precizează, în succintul său *Cuvînt înainte către cetitor*, foarte limpede „izvoadele" de care se folosește: „Drept acêea, alăturînd izvodul slovenesc carele au fost tipărit în Rusiia cea mică, în cetatea Ostrovului, și izvodul lătinesc, care au fost tipărit în cetatea Antverpiei, și acel izvod rumânesc, de care se spuse mai sus, așa de pre dînsele cu multă socotință am prepus. Iar totuș mai mult ne-am ținut de izvodul cel slovenesc și de [cei] care au umblat mai aproape de dînsul". Cele trei surse de bază au fost identificate cu cea mai mare exactitate [4]: 1. *Biblia de la Ostrog*, tipărită de cneazul Constantin Constantinovici Ostrojskii, 1581, retipărită la Moscova, în 1663, fără modificări prea mari; 2. *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata*, ediția Plantin, Anvers, 1565, originalul sau poate o reeditare (1583, 1645); 3. traducerea lui Nicolae Milescu, efectuată la Constantinopol (1661—1664) și în anii următori, în timpul peregrinărilor sale europene, pînă la 1668, cînd părăsește definitiv Moldova. Lucrul la această a doua traducere a *Bibliei* în limba română, a cărei elaborare este fără îndoială stimulată de existența aceleia efectuate de Milescu, a început, după părerea noastră, după 1668, la o dată care nu poate fi precizată cu certitudine [5].

Cercetarea atentă a prefeței manuscrisului 4389 asigură un număr suficient de argumente în favoarea ipotezei noastre. Traducerea lui Milescu le apărea con-

---

[1] Merite mari în cunoașterea acestor legături îi revin lui P.P. Panaitescu, care stăruie asupra lor în monografia citată, cap. *Nicolae Milescu și românii*, p. 68—76.

[2] P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 69.

[3] Pornind de la faptul că în *Cuvînt înainte către cititori*, din ms. 45, este pomenit numele lui Milescu „de patru ori fără mențiunea de rigoare a rangului său boieresc", cum se face în ms. 4 389, N.A. Ursu își întărește convingerea că autorul revizici este Dosoftei, cum susține cu consecvență, stabilind totodată natura unor relații de intimitate între cei doi cărturari: „Modul acesta neprotocolar de referire la persoana traducătorului, mare boier cunoscut de contemporani sub numele de „Nicolae spătarul", cum semna el însuși, lasă loc presupunerii că revizorul manuscrisului său era (sau îi fusese) un apropiat (mai curînd moldovean), eventual chiar mai în vîrstă decît el" (partea a V-a a studiului *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu*, consultată de noi în manuscris). Toate aceste elemente conduc la concluzia că acest revizor nu poate fi decît Dosoftei.

[4] *Doru Mihăescu, Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești, Mitrofan, episcopul de Huși*, în MMs, LV, 1979, nr. 3—6, p. 334.

[5] Vezi LR, XXXIV, 1985, p. 44, și partea a IV-a din studiul *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu*.

[1] Vezi un istoric al chestiunii la Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 107.

[2] *Un cărturar puțin cunoscut de la mijlocul secolului al XVII-lea*, Daniil Andrean Panoneanul, în „Cronica", XVI, nr. 43 (821), 1981, p. 5.

[3] Ipoteza aceasta este respinsă atît de Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 131—132, nota 63, cît și de N.A. Ursu, în studiul citat din „Cronica".

[4] Vezi Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 129—131.

[5] Virgil Cândea sugerează perioada 1665—1672, *op. cit.*, p. 131, modificată puțin de N.A. Ursu, 1665—1670. După părerea noastră, noul traducător putea consulta traducerea lui Milescu, dacă Dosoftei avea originalul, abia după 1668, în cazul cînd n-a folosit o copie.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

temporanilor, printre care și clericului care își propune să dea o nouă versiune a *Vechiului Testament* în limba română, ca o încercare harazrdată, ce contrazicea tradiția biblică din sursă slavonă. Noul traducător va ține, de aceea, să atragă atenția, în mod cît se poate de hotărît, că „totuși mai mult ne-am ținut de izvodul cel slovenesc", cu subînțelesul, „deși plecam de la un text românesc", traducerea lui Milescu. Propoziția următoare, care are nevoie de o mică întregire, pentru a avea un înțeles (de altfel singurul posibil), ne edifică deplin asupra liniei de obediență tradiționalistă slavonă pe care o urma traducătorul. Acesta specifică nu numai că s-a ținut „mai mult" de „izvodul slovenesc", dar și „de [cei/cele] care au umblat mai aproape de dînsul", adică de traducerile anterioare din sursă slavonă. Sîntem obligați, pornind de aici, să atragem atenția asupra unei exagerări care își face tot mai mult loc în anii din urmă. După ce s-a afirmat, un timp îndelungat, de la Iorga la Cartojan, că *Biblia de la București* „este sinteza tuturor sforțărilor îndeplinite de cărturarii români în cele mai vitrege împrejurări, timp de trei veacuri, în toate Țările Românești, pentru a înveșmînta cuvîntul Domnului în haina limbii naționale" [1], se susține astăzi, la fel de categoric, că traducerea tipărită în 1688, cu toate reviziile ei, este desprinsă de tradiția anterioară. „Elaborare nouă, ea nu are legătura presupusă cu traducerile românești anterioare", afirmă foarte hotărît Virgil Cândea [2]. Am constatat și altădată, pe alte texte, că traducerile românești din literatura religioasă se continuau unele pe altele, mereu întregite și perfectate[3]. *Biblia* de la 1688 nu a făcut excepție. Comparația textelor nu face decît să confirme cele spuse de ieromonahul care prefațează manuscrisul 4389 cînd precizează cu atîta grijă că s-a ținut după „izvodul slovenesc" și traducerile apropiate, între care trebuie așezate în primul rînd cele românești, atîtea cîte fuseseră realizate pînă atunci.

Există pasaje, și acestea nu sînt puține și nici lipsite de semnificație, în *Palia de la Orăștie*, ms. 4389, ms. 45 și *Biblia* de la 1688, în care asemănările sînt izbitoare. Cînd facem această afirmație, eliminăm din calcul tot ce ține de ceea ce s-ar putea numi diferențe obligatorii. Aceste deosebiri inerente, nesemnificative din punctul nostru de vedere, oricît de numeroase și de șocante ar fi la prima vedere, nu reflectă voința traducătorului, ci sînt impuse de factori exteriori. Avem în vedere variantele rezultate din evoluția limbii literare, de la stadiul elementar din secolul al XVI-lea, în *Palia de la Orăștie*, la unul mult mai evoluat în textele din secolul al XVII-lea. În această categorie intră frapante deosebiri lexicale și sintactice. La aceste arhaisme, de regulă generală, se adaugă o serie de elemente populare, specifice ariilor dialectale din care fac parte textele respective. Cînd cercetăm legăturile dintre aceste texte, pe baza asemănărilor lingvistice, avem în vedere numai soluțiile comune de traducere, singurele care pot atesta izvorul sau izvoarele originare. Alte mijloace de identificare a filiațiilor dintre aceste texte sînt neconcludente. Ținînd seama de faptul că sursele principale ale acestor traduceri sînt diferite, slavonească și ungurească în cazul *Paliei*, slavonească în cazul ms. 4389 și grecească în cazul ms. 45 și al *Bibliei* imprimate de Șerban Cantacuzino în 1688 — aceasta fiind sursa principală a diferențelor —, asemănările dintre aceste texte, după ce am procedat la eliminarea riguroasă a deosebirilor, nu pot fi explicate altfel decît ca preluări de la o traducere la alta, pe deasupra surselor străine folosite. Se observă, de asemenea, și o grupare semnificativă a textelor biblice traduse în limba română în secolul al XVI-lea și al XVII-lea după tradiția urmată. Există o serie de elemente de legătură numai între textele de tradiție slavonă [1] (*Palia* — ms. 4389), așa cum există o serie de elemente comune numai între cele de tradiție grecească (ms. 45 — *Biblia* de la 1688). O altă sursă de elemente comune o constituie traducerea lui Milescu, atît în ms. 4389, care manifestă și o pronunțată tendință de desprindere, cît și în ms. 45 și textul tipărit în 1688.

Încadrat în tradiția slavonă a vechilor traduceri religioase românești, pusă în evidență și de unele similitudini cu *Palia de la Orăștie*, ms. 4389 își mărturisește totodată destul de clar legăturile cu textul lui Milescu. Aflăm din *Cuvînt înainte către cetitor* că mobilul care îl determină pe noul traducător să se dedice unei întreprinderi atît de dificile, cum este transpunerea „cărții legii vechi și cu toți prorocii pre limba rumânească", trebuie căutat în necesitatea stringentă de a suplini lipsa unui text integral religios atît de important. La vremea respectivă exista însă traducerea lui Milescu, fapt de care noul traducător era obligat să țină seama, lărgindu-și motivarea propriului său demers și prin neajunsurile încercării predecesorului, Nicolae, „spătarul moldovean", pentru cunoștințele căruia are cuvinte de laudă, numindu-l „dascal și învățat în limba elinească". Lipsurile traducerii învățatului spătar moldovean sînt inventariate cu rigoare și severitate în acest *Cuvînt înainte*: „Ce însă și izvodul acesta pentru multa pripă a acelui pre⟨puitor⟩iu, care se-au grăbit curînd a și tălmăci și a și scrie, aflatu ⟨-s-au multe gre⟩șale și prea mare învăluială, care era lucru foarte greu a î⟨nțelege⟩". Observația aceasta, îngroșată pentru a justifica noua traducere, ne-ar îndreptăți să credem că versiunea din ms. 4389 se ține departe de traducerea lui Milescu. Cercetarea comparativă a textelor demonstrează însă că sînt destule cazurile cînd noul traducător beneficiază de munca predecesorului, însușindu-și soluțiile sale de lucru. Nu-i mai puțin adevărat că, mai apropiat de graiul popular și bun cunoscător al literaturii religioase românești anterioare, noul traducător, care dovedește, în multe împrejurări, un simț dezvoltat pentru limbă și chiar talent, reușește să propună soluții de traducere superioare. Deteriorarea manuscrisului, tocmai în locul în care anonimul precizează raporturile dintre traducerea sa și aceea a lui Milescu, ne

[1] N. Cartojan, *op. cit.*, p. 395.
[2] Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 152.
[3] Al. Andriescu, *Studiul introductiv* la Dosoftei, *Opere*, I, ediție critică de N.A. Ursu, Minerva, București, 1978, p. XXIX—XLI.

[1] Există o serie de asemănări, dar și de diferențe, explicabile în primul rînd prin sursa slavonă, dar și prin altele *(Vulgata)*, între *Palia de la Orăștie* și modelul ei maghiar, *Pentateucul* lui Heltai Gáspár, Cluj, 1551.. Iosif Popovici, *Palia de la Orăștie*, 1582, în „Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii literare, s.. II, t. XXXIII, 1910—1911, p. 517—538, și Mario Roques, *L'original de la „Palia" d'Orăștie*, în *Mélanges offerts à M. Émil Picot*, Paris, 1913, afirmă, împotriva declarației răspicate din prefața *Paliei* i „cu mare muncă scoasem den limbă jidovească și grecească și sîrbească pre limbă românească 5 cărți ale lui Moisi prorocul", că traducerea s-a făcut mai ales după versiunea maghiară din 1551. M. Roques indică printre surse și *Vulgata*. În mod evident traducătorii români au avut în față mereu și un text slavon (sursa „sîrbească" de care se vorbește în prefață), așa cum presupune, cu bune argumente, Viorica Pamfil în introducerea ediției pe care o îngrijește *Palia de la Orăștie*, 1581—1582, text — faximile — indice, Editura Academiei R.S. România, București, 1968, p. VIII: „Probabil că traducătorii *Paliei* au cunoscut și o versiune slavonă, vreun manuscris cu anumite capitole din *Vechiul Testament*, care a ajuns în mîna traducătorilor înainte de tipărirea *Bibliei* de la Ostrog din 1581". Legăturile, mai pronunțate, ale ms. 4389, în care s-a folosit textul slavon tipărit la Ostrog în 1581, cu textul *Paliei* ne încredințează că traducătorii se încadrează în ceea ce noi numim tradiția biblică slavonă (v. și numirile din *Pentateuh*). Textul lui Heltai le oferea traducătorilor, lipsiți de modele românești, destule sugestii în rezolvarea unor dificultăți, nu puține, de traducere, cu consecințele cunoscute: împrumuturi directe din maghiară, calcuri etc. Această influență n-a putut-o anula pe cea slavonă, stabilită în textele religioase traduse mai înainte în limba română.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

privează astăzi de posibilitatea de a putea preciza natura mai exactă a acestor legături şi chiar identitatea autorului. O frază, care ne-a parvenit trunchiată („acum şi noi, nu doară pentru vreo ştiinţă a noastră sau [lipsă] dascaliia desăvîrşit a vreunei limbi streine [lipsă] această sfîntă carte"), pare că ne vorbeşte ceva despre modestia vreunui monah, care îşi minimalizează cunoştinţele, dacă nu este vorba cumva de vreun real complex de inferioritate culturală faţă de sursele consultate şi chiar faţă de Milescu. O altă propoziţie, cu înţelesul mai limpede, dintr-o frază de asemenea lacunară, în urma deteriorării manuscrisului („Căci că în ⟨ţelesul ?⟩ [lipseşte] ⟨*cuvintele cêle*⟩ *întunecate nu le-am*" (subl. n.) [lipseşte]), ne permite, prin structura ei negativă, să deducem că nici noul „prepuitor" n-a reuşit, în toate cazurile, să lămurească pasajele obscure, „cuvintele cêle întunecate", cum le numeşte el. În consecinţă autorul îşi pune speranţele mai mult în graţia divină, în încercarea de a-l depăşi, printr-o muncă atentă cu sursele, pe înaintaşul său. Pentru a ajunge la rezultatele dorite, el compară cu grijă, după cum declară, „izvoadele" („izvodul slovenesc", „izvodul lătinesc", „şi acel izvod rumânesc") şi traduce „cu multă socotinţă", adică după ce cumpăneşte bine toate soluţiile care i se oferă, adaptate propriului său mod de a gîndi şi de a înţelege textul.

Traducătorul *Vechiului Testament* din manuscrisul 4 389 face şi alte raportări la „izvodul" lui Milescu. Fără putinţa de a realiza ceea ce se cheamă astăzi o ediţie filologică, monahul anonim consemnează în *Cuvîntul înainte către cetitor* necesitatea notelor marginale, după modelul ediţiilor consultante: „Şi văzînd cum că alte limbi toate de la o vrême încoace scriu *Cartea legii vechi şi noao* cu stihuri pre margine, pentr-acêea şi noi toată cartea aceasta o am scris cu stihuri la toate capetele, şi cuvintele care sînt şi într-alt loc grăite semnate iarăş la margine, precum iaste la latini, pentru aflarea mai lesne a fiecărui lucru şi cuvînt". Delimitîndu-se de Milescu, autorul manuscrisului 4 389 îşi justifică, dincolo de aspectul mai mult sau mai puţin formal al notelor marginale, schimbările din cuprinsul traducerii sale. După ce mai înainte se precizaseră izvoarele (ediţia de la Frankfurt, 1597, după care tradusese înaintaşul, şi ediţia slavonă de la Ostrog, după care traduce el însuşi, declarînd că de aceasta s-a ţinut „totuşi mai mult"), traducătorul îşi informează cititorii, subliniind indirect un merit personal, „că la ellini, adecă la greci, cartea a treia a Ezdrei nu se află scrisă, ce numai ce sînt 2 părţi". Folosindu-se de o ediţie grecească, traducerea lui Milescu este considerată lacunară, în raport cu ediţiile slavonă şi latină pe care le foloseşte noul traducător, dar mai ales în raport cu cea slavănă, care reprezenta tradiţia bisericească de la noi, şi, în consecinţă, o completează: „Pentr-acêea nici în izvodul cel rumânesc, care au fost prepus mai denainte de Nicolae spătaru, nu fu scris, iar în izvodul cel slavonesc şi cel lătinesc fiind şi acea ⟨p⟩arte a treia a Ezdrei tipărită, acum şi noi o am prepus şi acêea ⟨cu⟩ stihuri". Preocupat să stabilească, pe baza comparării izvoarelor, cuprinsul exact şi complet al traducerii sale, autorul face încă o precizare cu privire al „izvodul cel rumânesc", pe care, de data aceasta, îl urmează întocmai: „Iară cartea a treia a Maccaveilor în izvodul cel lătinesc nu iaste, iar în cel slovenesc şi în cel ellinesc iaste. Ce nici aceasta de noi încă nu se-au lăsat, ce se-au prepus; iar aceştiia stihuri pre margine, la capete, nu i se-au pus, ce aşa se-au aşăzat fără de stihuri precum iaste la slovêni şi la ellini şi cum se află şi ⟨în⟩ izvodul cel rumânesc cartea aceasta toată tot fără de stihuri". Se vede clar, şi din aceste rînduri, că traducătorul acordă o mare importanţă, pe de o parte, stabilirii pentru români a textului integral al *Vechiului Testament*, în deplin acord cu tradiţia bisericească ortodoxă, şi, pe de altă parte, grija de a însoţi textul cu „stihuri" lămuritoare, ori de cîte ori crede că este cazul, urmînd „izvoadele" declarate: „slovenesc", „lătinesc", „elinesc", „rumânesc".

Aşa trebuie înţeleasă şi recomandarea pe care o face de a nu se emite cu grabă judecăţi critice cu privire la opera sa de traducător. Fără o prealabilă şi atentă comparare a tuturor izvoarelor folosite, orice apreciere pripită se poate transforma în defăimare: „Deci, o, iubite cetitor⟨iu⟩, cetind cartea aceasta, şi ce vei afla într-însa nu bine tălmăcit, după ⟨p⟩ricepînţa ta, să nu dăfaimi îndată şi numaidecît pînă nu vei a⟨lă⟩tura izvoadele cîte trêle de pe care am izvodit noi şi am prepus, adecă cel slovenesc şi cel lătinesc şi cel ellinesc, de pre care au fost prepus cel mai denainte rumânesc". Manuscrisul lui Milescu, s-ar părea că rezultă din această afirmaţie, a fost folosit nu ca „izvod" principal, care poate sta alături de celelalte trei, ci ca un auxiliar necesar parcurgerii textului grecesc. Soluţiile identice sau asemănătoare de traducere în ambele texte (ms. 4 389 şi ms. 45, care păstrează, cu unele modificări, textul lui Milescu) ne obligă să observăm că „izvodul rumânesc" mai vechi este departe de a fi doar un simplu instrument de verificare a lecţiunii celei mai potrivite în fixarea noului text. De aceea noua traducere nu poate fi separată total de textul lui Milescu, căruia îi rămîne, în multe privinţe, îndatorată. Traducerea spătarului este un factor decisiv, care impulsionează puternic alcătuirea noii versiuni nu numai din cauza necesităţii de a se înlătura efectele negative în înţelegerea textului biblic de către români, din pricina acelor „greşale şi prea marea învăluială" din unele pasaje ce se cer luminate şi îndreptate, ci mai ales prin rolul ei pozitiv în alcătuirea noii versiuni. Cu textul lui Milescu în faţă, cu multă „nevoinţă", „îndelungată vrême împironat" în compararea acestuia cu izvodul grecesc şi cu altele, noul traducător, profitînd de experienţa înaintaşului, chiar şi de unele eşecuri ale lui, reuşeşte să dea o versiune pe alocuri sunînd mai frumos românește, cu o frază mai limpede şi cu o remarcabilă intuiţie a valorilor semantice ale cuvintelor, calitate indispensabilă oricărui traducător. Această fineţe lexicală este a unui om dotat cu virtuţi de scriitor. Rezultatul poate fi urmărit în lărgirea considerabilă a ariilor lexicale în alegerea, cu fantezie şi cu o surprinzătoare libertate, a sinonimelor potrivite şi chiar sugestive, fără a trăda textul.

Foarte instructivă pentru cunoaşterea modului său de a lucra, a măsurii în care ştia să amănunţească înţelesul cuvintelor este cercetarea gloselor sale marginale personale. Le avem în vedere pe cele făcute de o primă mînă, care sînt şi cele mai numeroase, deci de traducătorul însuşi. Acestea sînt, de regulă generală, sinonime româneşti la cuvintele din textul deja fixat, şi răspund unei intenţii semnalate de autor în *Cuvînt înainte*: aflarea unor echivalenţe cît mai potrivite, „şi într-alt loc grăite, semnate iarăş la margine, precum iaste la latini, pentru aflarea mai lesne a fiecărui lucru şi cuvînt". Aici intră diferite regionalisme, nu numai variantele sugerate de consultarea şi compararea „izvoadelor" folosite. Cuvintele din aceste note marginale, destinate să uşureze cititorului înţelegerea exactă a textului, se raportează la greutăţile reale întîmpinate de traducători, nevoiţi să înfăţişeze o realitate de viaţă străină, cu un mod de organizare socială şi religioasă, cum este acela al vechilor evrei, necunoscut cititorului român din secolul al XVII-lea, la care se adaugă şi atîtea formulări concentrate, în versete uneori extrem de laconice, care îşi lasă greu de pătruns înţelesul. Notele acestea devin, dacă ţinem seama de toţi aceşti factori, relevabile pentru grija traducătorului

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

de a găsi cea mai potrivită soluţie. Ele mărturisesc, în acelaşi timp, îndoială, zbucium, căutare prelungită şi greutăţi reale de opţiune. Pentru toate aceste motive, reţinem un număr cît mai mare de exemple: *plutiia*[1] / *se purla* (1, 2); *să lăcuiască pre dînsul* / *să-l lucrêze* (2, 5); *grădină* / *raiul* (2, 8—9); *pămîntul* / *ţara* (2, 11); *amiaz⟨ă⟩* / *îndeseară* (3, 8); *curcu ⟨beu⟩* / *arcul* (9, 14); *grăia în a⟨ceeaşi⟩ limbă* / *un glas la toţ* (11, 1); *zidim* / *facem* (11, 4); *de trei ani* / *junc gonitor* (15, 9); *nu-i fă ⟨cea⟩ feciori* / *nu-i năştea* (16, 1); *ţăran* / *om mojic* (16, 12); *înălţa* / *suia* (19, 28); *îmbătăm* / *adăpăm* (19, 32); *îmbătară* / *adăpară* (19, 33); *în nişte hreascuri* / *într-un sad* (22, 13); *pre bani* / *pre argint* (23, 9); *ciutură* / *vadră* (24, 14); *vadra* / *cilora* (24, 15); *găzdui* / *odihni* (24, 23); completat de altă mînă: *din puţ cu ciutura şi puse* / *la puţ, scoase apă în vadră* (24, 45); *se pogorî* / *sări* (24, 64); *povesti* / *spuse* (24, 66); *mojic* / *plugar* (25, 27); *palestinênii* / *filistimlênii* (26, 14); *alt puţ* / *altă fîntînă* (26, 21); *se priciia* / *se certa* (26, 35); *voiu muri* / *nu mor* (27, 4); *neflocos* / *nêled* (27, 11); *înşălat* / *zmintit* (29, 25); *mătrăgună* / *mandragora* (30, 16); *au lai* / *oi* (30, 33); *bălţaţi* / *pestriţ* (30, 35); *coliba* / *cortul* (31, 33); *zăduful* / *mă ardea soarele* (31, 40); *voiu face ţie bine* / *te voiu face bun* (32, 9); *spurcă Sihem pre fata lui Iacov* / *o smeri*; de altă mînă: *ruşină* (34, 2); *premeniţi-vă* / *schimbaţi-vă hainele* (35, 2); *deşărtul* / *mijlocul* (35, 11); pe margine: *cei mai mari sau hatmanii* (36, 15), *cu o haină de lînă sau cu bubou* / *cu o tîrsînă* (37,34); *hadîmul* / *eunuhul* (37, 36); *înţelept, iscusi, priceput, socotit* / *meşter* (39, 2); *culă* / *tărie* „puşcărie" (41, 14) *lanţu* / *ghierdan* (41, 42); *gloata* / *avuţiia* (43, 8); *luară* / *rădicară* (43, 34); *se spuse Iosif fraţilor* / *Şi zise Iosif către fraţii săi* (45, 3); *aşăşă* / *lăcui* (47, 11); *dăşărtul* / *şoldul* (47, 29); *mijlocul trupului* / *trupul* (49, 10) *grăiră* / *ziseră* (50, 6); *coşciug* / *sicriu* (50, 26).

Se desprind, din aceste glosări, două tendinţe pe care le urmează traducătorul: o tendinţă de respectare a tradiţiei, transmisă de la un traducător la altul, şi o tendinţă de inovare. În primul caz, pus în evidenţă şi de identitatea sau de asemănarea cu *Palia de la Orăştie*, elementul tradiţional se află în text şi inovaţiile, de cele mai multe ori elemente populare sau chiar locale, muntenești, introduse cu scopul de a face textul explicit anumitor categorii de cititori, sînt în notele marginale; în al doilea caz, inovaţia lexicală este în text şi elementul tradiţional, devenit explicaţie, este trecut în notă. Traducătorul *Vechiului Testament* din ms. 4 389 înlătură regionalismele din *Palia de la Orăştie*: *celui* (29, 25) „înşela"; *oacăr* (30, 35) „piestriţ"; *poroboc* (43, 8) „copil" etc., corectează traducerile aproximative ale unor cuvinte (*năroc*it înlocuit de *meşter*, 39, 2) şi îndreaptă erorile (*junc gonitor*, 15, 9) cu precizarea pe margine: *de trei ani*, în loc de *trei giunci de cîte un an*) etc., elimină sau explică unii termeni consideraţi învechiţi (*veşmintele* înlocuit de *hainele*, 35, 2), *zgăul* înlocuit de *mijlocul*, în notă: *în deşărtul* (35, 11); *arcul* (9,14) explicat prin *curcubeu, sad*, în PO, *tufă*, (22, 13) explicat foarte liber prin *hreascuri*, lămureşte cuvintele presupuse a nu fi înţelese în toate părţile ţării, folsind, de preferinţă, termeni din aria dialectală căreia îi aparţine (*mojic* (16,12), în PO *sălbatec*, explicat prin *ţăran, fîntînă* (26, 21) prin *puţ, tărie* „puşcărie" (41, 14), în PO *temniţă*, prin *culă, sicriu* (50, 26), în PO *locşor*, prin *coşciug* etc., foloseşte o terminologie administrativă mai modernă, chiar dacă ea apare astăzi învechită: *hatmanii* (36, 15), *eunuh, hadîm* (37, 36). În mod surprinzător, autorul anonim al manuscrisului 4389 lămureşte, în notă, termenul *îndeseară* (3, 8) prin *amiaz⟨ă⟩*, revenind la soluţia din *Palia de la Orăştie*, citită puţin grăbit: Dumnezeu „îmblă în rai la răcoare după amiadzăzi" (PO, 3, 8). Locuţiunea adverbială *după amiadzăzi, astăzi după-amiază, după-prînz, după-masă*, numeşte intervalul zilei de la *amiază* pînă *seara*, cînd se răcoreşte. Explicaţia anonimului prin *amiază* (fără *după*), cînd căldura e în toi, este evident greşită, pentru că plimbarea lui Dumnezeu se face în „răcoarea" serii, adică „după amiadzăzi". Astfel de apropieri formale de *Palia de la Orăştie*, pînă la forţarea unor explicaţii, ne dovedesc, dacă mai era nevoie, că traducătorii români de texte religioase din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, întocmai ca înaintaşii lor din prima jumătate şi din secolul anterior, îşi alcătuiau noile traduceri sprijinindu-se pe toate textele anterioare. Manuscrisul 4 389, cum rezultă şi din *Cuvîntul înainte* şi din text, depăşind, în sintaxă mai ales, pînă la nerecunoaşterea vreunei legături, tipăritura de la Orăştie din 1582, oferă în rest suficiente probe în favoarea continuităţii textelor româneşti religioase din literatura veche. Fără să intre în „izvoadele" propriu-zise, *Palia* a fost consultată, pentru cărţile din *Pentateuh* pe care le cuprinde, de toţi cei care, într-un fel sau altul, au contribuit la elaborarea traducerii *Bibliei* din 1688.

Manuscrisul 45. Spre deosebire de ms. 4 389, ms. 45[1] este de fapt o reproducere, revizuită, a traducerii lui Milescu, cum a demonstrat Virgil Cândea, în temeinicile studii pe care i le consacră[2]. Textul *Vechiului Testament* este precedat de un *Cuvîntu înnaintea cărţii aceştiia către preasfinţitul mitropolit*, un omagiu adus lui Teodosie Veştemeanul, mitropolitul Ţării Româneşti între anii 1668—1672 şi 1679—1708. Acest cuvînt dedicatoriu (scris de cine? [3]), în care elogierea personalităţii mitropolitului constituie unicul scop, ne informează prea puţin asupra istoricului elaborării unei lucrări atît de importante. Virgil Cândea desprinde din acest *Cuvînt* cîteva sugestii care ar dovedi gradul de cultură al celui care l-a redactat, prin aluziile la două „texte de cea mai mare noblețe umanistă": *Războiul Peloponeziac* de Thucidide şi *Republica* lui Platon[4]. Autorul acestei prefeţe trebuie să fi fost un cleric din anturajul mitropolitului. Frumoasele cuvinte, citate din memorie, care trimit la cele două texte celebre, identificate de Cândea în Thucidide şi Platon, sînt folosite ca suport pentru a pune în relief, chiar de la început, meritele mari cu care se împodobeşte cel ce se străduieşte, precum mitropolitul Teodosie, pentru a-şi cîştiga dreptul la eternitate („Cuviitor lucru şi înfrămseţat grai iaste[5]

---

[1] Primul termen este din *notă*. Toate exemplele sînt din prima carte a *Vechiului Testament*, *Facerea*.

[1] Vezi descrierea lui amănunţită la Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 107—111.

[2] Pornind de la sugestiile lui Nicolae Comşa, care semnalează, cu multe erori, în 1944, prezenţa ms. 45, în *Catalogul manuscriselor Bibliotecii Centrale din Cluj*, Virgil Cândea s-a preocupat constant de acest de text, începînd din anul 1962, cînd face o comunicare referitoare la paternitatea lui Nicolae Milescu asupra traducerii *Vechiului Testament* din *Biblia* de la 1688, reluată în „Limbă şi literatură", 7, 1963, p. 29—76, apoi în volumul *Raţiunea dominantă*, 1979.

[3] N.A. Ursu înclină să creadă, sprijinit pe date istorice şi pe unele fapte de limbă, că autorul acestui *Cuvîntu înnaintea cărţii aceştiia către preasfinţitul mitropolit* este ieromonahul Atanasie, un prezumtiv colaborator al lui Dosoftei, refugiat, împreună cu episcopul Mitrofan, în Ţara Românească, la retragerea polonilor din Moldova, în 1686. Ca posibil autor al *Cuvîntului* este indicat şi Mitrofan: „textul respectiv fusese redactat, probabil, de un moldovean, care putea fi atît ieromonahul Atanasie, cît şi episcopul Mitrofan" (*Noi informaţii privitoare la manuscrisul autograf şi la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu* (V). Tot aceştia ar fi adus la Bucureşti traducerea lui Milescu, revizuită în Moldova de Dosoftei şi colaboratorii lui: „În lumina datelor prezentate pînă aici putem conchide că ms. 45 este o copie muntenă după un manuscris moldovenesc, pe care îl vor fi adus cu ei la mitropolia Ţării Româneşti, în vara anului 1686, episcopul Mitrofan şi, eventual, ieromonahul Atanasie. După toate probabilităţile, prima revizie a *Vechiului Testament* tradus de Milescu se făcuse deci în Moldova, de către Dosoftei şi colaboratorii lui" *(ibid.)*.

[4] Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 111.

[5] *grăiaşte*, în loc de *grai iaste*, lectură greşită la Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 111 şi 154.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

cel deplin de laudă răspunsu al oamenilor vechi însă învăţaţi" [1]) prin fapte de laudă în conducerea cetăţilor de către înţelepţi şi în urmarea celor sfinte de către arhierei („carele dovădêşte lucrul acesta cum atuncea cetăţile şi supunerea fericită va fi cînd au înţeleptul va domni, au domnul va face ca un înţelept, au arhiereul va urma celor sfinte şi cu urmarea sfintelor va păzi turma lui neclintită" [2]). Fraza de început, pe care am fost nevoiţi s-o desfacem pentru a-i pătrunde mai bine înţelesul, este obscură. Autorul ei avansează cu dificultate (care este nu numai de ordin sintactic) pe linia care hotărniceşte puterea de stat de cea religioasă. Cînd se dă, cu atîta subtilitate în argumentare, cîştig de cauză înţelepciunii, cu aluzie la faimoasa idee platoniciană a necesităţii conducerii cetăţilor de către filozofi, se pregăteşte terenul pentru o concluzie în avantajul bisericii şi a slujitorilor ei, care se conduc după *„Scripturile cele sfinte"*, agonisindu-şi astfel „nume vêcinic". Acest model de conduită înţeleaptă îl găseşte autorul prefeţei în persoana mitropolitului Teodosie Veştemeanul, „preasfinţitul mieu stăpîn", după cum îl numeşte, care nu numai că poate fi „alăturat" „înaltului" ideal înfăţişat la început, dar îl şi depăşeşte: „Şi cutez a zice şi mai presus încă făcător eşti lucrului înţelepciunii şi sfinţeniei, în vrême ce aceia crai numai pentru folosul trupului închipuia răspunsul acesta" [3]. Năzuind „mai vîrtos spre ale sufletului, pren sufleteşti isprăvi", Teodosie îi depăşeşte pe aceşti crai, între care encomiastul nu se sfieşte să-l aşeze şi pe Ptolemeu: „că şi acela pentru cinstea numai cea pămîntească să nevoi spre izvodirea cărţii vechi aceştiia din jidovească spre elinească şi o aduce la săvîrşit" [4].

Pentru autorul *Cuvîntului înainte* este neîndoios că mitropolitul e acela care a „scos", termen de altfel destul de echivoc în acel timp, cartea care îi prilejuieşte aceste laude: „Zice-voi dară că mulţi ar fi poftit ca să-ş scoaţă cîte o carte ca aceasta întru numele lor, ca să le rămîei nume vêcinic, ei puţîni să învredniciră" [5]. Printre cei „aleşi" se află Teodosie Veştemeanul, care îşi adaugă, după prefaţator, printre „alte nenumărate bunătăţi", şi pe aceea de a fi „scos" cea mai de seamă scriere bisericească, „carea iaste cartea cărţilor şi izvodul tuturor cărţilor sfinte, temeliia legii noastre cea în vêci neclintită" [6]. Verbul *a scoate* din textul citat are înţelesul „a da la iveală, a dispune, a finanţa şi a te îngriji de copierea sau tipărirea unui text". Această prefaţă dedicatorie, un model de stil encomiastic, nu oferă, după părerea noastră, suficiente argumente, cum crede Virgil Cândea, pentru a putea „reţine numele lui Teodosie între acei care au participat la realizarea celui de al doilea stadiu al traducerii *Vechiului Testament* în limba română" [7]. Mitropolitul i-a comandat, poate prin mijlocirea autorului primei prefeţe, lui Dumitru din Cîmpulung, care copie întregul codice, o operă de caligraf, la o dată pe care o vedem destul de îndepărtată de hotărîrea autorităţilor din Ţara Românească de a tipări textul integral al *Bibliei*. Dacă Veştemeanul, care, ca mitropolit al ţării, era foarte bine informat asupra tuturor treburilor publice, chiar şi asupra acelora cu o scadenţă mai îndepărtată, şi cu atît mai mult asupra proiectelor care interesau biserica, ar fi ştiut că tipărirea *Bibliei* este iminentă, fără îndoială că el n-ar mai fi comandat, pentru uzul său personal şi al clerului înalt de la mitropolie, copia executată de Dumitru. Aceasta este, în mod evident, nedestinată tiparului, fapt dovedit de scrierea îngrijită, ornamentală, care probează scopuri străine imprimării. Aceasta ne determină să fixăm data posibilă a executării manuscrisului copiat de Dumitru înainte de 1683 [1], poate pe la începutul celei de a doua păstorii a lui Teodosie Veştemearul în Ţara Românească (1679). Rolul lui ca „participant" la traducerea *Vechiului Testament* este greu de dovedit, mitropolitul rămînînd implicat, prin funcţie, în procesul tipăririi *Bibliei* de la 1688, aşa cum altădată a fost implicat în copierea ei. Comparaţia cu Ptolemeu, pentru a atrage atenţia asupra meritelor mitropolitului „spre izvodirea cărţii vechi" *(Vechiul Testament)*, nu are decît o valoare retorică. Această comparaţie se regăseşte de altfel în mai multe texte şi nu putea lipsi nici din prefaţa tipăriturii din 1688, de data aceasta sub pana lui Dosithei, patriarhul Ierusalimului, în elogiul pe care acesta îl face (sau poate numai îl semnează) domnitorului Şerban Cantacuzino: „Şi de are Ptolomeu, împăratul Eghipetului, mai mare laudă, care au tălmăcit Sfîntă Scriptură den limba ovreiască spre cea elinească, decît au zidit cêle de la Memfés piramide şi au tocmit cêle patru cărţi de astronómie, cu cît mai vîrtos măriia ta eşti vrêdnic de multe şi mari laude, care o ai tălmăcit spre limba cea de moşie a locului, nu spre trufă precum acela, ce pentru mîntuirea noroadelor şi duhovnicească hrană a credincioşilor" [2]. Nici Teodosie Veştemeanul şi nici Şerban Cantacuzino, despre care se scrie formal că a tălmăcit *Biblia („o ai tălmăcit spre limba cea de moşie a locului")* nu sînt traducători, ci doar sprijinitori ai unei întreprinderi culturale de anvergură, care solicita patronajul celor mai înalte autorităţi civile şi bisericeşti.

Mai important decît *Cuvîntul înaintea cărţii*, adresat mitropolitului, este cel de al doilea *Cuvînt* din ms. 45, adresat cititorilor: *Cuvîntu înnainte către ci⟨ti⟩tori* (f. 456 r,—457 v), scris de o persoană competentă, care a lucrat cu manuscrisul lui Milescu, cum declară chiar de la început: „Pentru acêea, prea iubite cititoriule, am pus nevoinţa aceasta (vrînd Dumnezău pren porânca stăpînului), de o am scosu-o pre limba rumânească den izvodul lui Necolae cartea aceasta ce să chiamă *Biblia*" [3]. Este vorba deci de cărturarul care a „scos" folosindu-se de traducerea („izvodul") lui Milescu, versiunea *Vechiului Testament* care va fi tipărită în *Biblia* de la 1688. Este bine stabilit că termenul „a scoate" nu însemna, în epocă, nicidecum „a traduce". Identificarea persoanei care a scris acest *Cuvînt* ar permite, aşadar, doar stabilirea aceluia care a revizuit textul lui Milescu, adevăratul traducător, lămurind o problemă de istorie literară şi de filologie atît de controversată în ultima vreme. Virgil Cândea susţine, în *Raţiunea dominantă*, reluînd afirmaţii din studiile sale mai vechi, că această revizie a fost făcută de „dascălii locului", cîţiva „colaboratori" învăţaţi din Ţara Românească, buni cunoscători ai limbii greceşti, care însă n-au urmărit „să adauge sau să scadă operei lui" [4]. Punctul acesta de vedere este împărtăşit şi de Liviu Onu [5]. N.A. Ursu, bazîndu-se pe argumente lingvistice, în primul rînd, îmbogăţite în mod simţitor în ultimul

---

[1] *Ed. noastră*, p. 151:
[2] *Ibid.*
[3]—[6] *Ibid.*
[7] *Op. cit.*, p. 110.

[1] Virgil Cândea propune ca perioadă de elaborare a codicelui anii 1683—1686 (*op. cit.*, p. 110—111).
[2] *Ed. noastră*, p. 147.
[3] *Ibid.*, p. 155.
[4] *Op. cit.*, p. 122.
[5] Liviu Onu a revenit de mai multe ori asupra paternităţii lui Milescu asupra traducerii *Vechiului Testament* şi a *Istoriilor lui Herodot*, opunîndu-se cu vehemenţă punctului de vedere exprimat de N.A. Ursu, care îl indică pe Dosoftei ca revizor principal al *Vechiului Testament* tradus de Milescu şi ca autor al traducerii *Istoriilor* lui Herodot: *Concordanţele lingvistice sau capcanele stabilirii paternităţii unui text. Probleme de metodă*, în „Limba română", XXXIII, 1984, nr. 1, p. 44—54, şi nr. 2, p. 119—132; *Şi totuşi spătarul Nicolae Milescu. O problemă controversată de istorie literară*, în „Revista de istorie şi teorie literară", (I), în nr. 4, 1985, p. 108—114; (II), în nr. 1, 1986, p. 77—79; (III), în nr. 2—3, 1986, p. 291—295; (IV), în nr. 4, 1986, p. 105—109.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

timp [1], ceea ce aduce un spor de credibilitate ipotezei sale, este de părere că acest *Cuvîntu înnainte către ci⟨ti⟩tori* este scris de mitropolitul Dosoftei, care a revizuit profund și întreaga traducere făcută de Milescu. Reexaminarea ambelor puncte de vedere, operație extrem de dificilă, din cauza absenței manuscrisului autograf al spătarului, în baza unei noi lecturi a textului acestei discutate prefețe, care se bazează pe vechea predoslovie a lui Milescu, de care încearcă să se delimiteze, se impune în mod necesar.

A fost autorul acestui *Cuvînt înainte* un cleric, Dosoftei, cum presupune N. A. Ursu, sau un „om al loculuí", dintre învățații dascăli însărcinați cu revizia textului lui Milescu, de care se vorbește în prima prefață, semnată de Șerban Cantacuzino, a *Bibliei* din 1688 ? Virgil Cândea, care a studiat cu foarte mare grijă ms. 45, atrage atenția asupra unui element important, care pare a lămuri lucrurile în favoarea ipotezei pe care o susține: „Observăm însă că istoricul traducerii *Vechiului Testament* în limba greacă cu care începe predoslovia ms. 45 este extras, uneori cuvînt cu cuvînt, din prefața ediției Frankfurt 1597: acest istoric putuse figura și în prefața lui Milescu. În sfîrșit, regăsim aici argumentul protestant pe care s-a întemeiat traducerea *Vechiului Testament* în limba română: «această carte iaste mai presus decît toate alte cărți cîte sînt, că dentru acesta să izvorăscu toate (mai presus decît toate alte cărți) și toată lêgea noastră cu aceasta să întemeliază»" [2]. Virgil Cândea se referă numai la Milescu, dar argumentul are o mare putere de generalizare, ajungînd pînă la revizorii săi. Nefiind nici ei clerici, revizorii preiau acest „argument protestant" din sursa inițială, prefața autografă a lui Milescu, neaducîndu-i nici o modificare. Mai mult, „acest curios argument, luat din arsenalul protestatarului de la Wittemberg", va trece și în prefața semnată de Șerban Cantacuzino în *Biblia* din 1688 [3]. De la Milescu, mereu printr-o filieră neclericală, idei protestante pătrund pînă în paginile *Bibliei* de la 1688, care rămîne totuși, chiar dacă tipărirea ei este patronată de domn, o scriere oficială a bisericii ortodoxe din Țara Românească. Credem că se scoate prea ușor din fraza citată un „argument protestant", împotriva evidenței, după cum ne avertizează cercetarea altor surse, greu de bănuit că ar fi suportat astfel de influențe.

Am observa, mai întîi, că ideea considerării *Bibliei* ca o „carte a cărților" este, către sfîrșitul secolului al XVII-lea, un loc comun. Ea apare, altfel formulată, și în predoslovia ms. 4389, scrisă de un cleric care respecta cu sfințenie tradiția ortodoxă slavonă. El va argumenta traducerea *Bibliei*, „această sfîntă și de Dumnezeu suflată carte", într-un stil ușor înflorit, care încețoșează ideea, apăsînd însă cu putere, la adăpostul imaginilor, pe necesitatea „deslușirii înțelesului" de către toți cititorii, pentru ca aceștia să nu ajungă în situația „celor ce călătoresc pre căi rătăcite și neumblate și nu se pot nicidecum dăzvoalbe să se îndireptêze". Dimpotrivă, „tălmăcită și prepusă cineș pre a sa limbă", „dumnezeiasca lêge vêche și noauă" îl călăuzește pe cel ce înțelege în limba sa mesajul divin pe calea cea dreaptă: „ca, cetind, să înțeleagă și să cunoască calea cea direaptă a vrerii lui Dumnezeu, carea duce pre om în viiața cea de vêci" [4]. Autorul prefeței manuscrisului 45 pune accentul, chiar din prima frază, tot pe necesitatea „înțelegerii": „iară nu iaste alt lucru mai tare îndemător decît înțelêgerea, pentru că, înțelegînd, așa mai vîrtos să aților spre cititură, iar neînțelegînd, iaste ca cela ce în întunêrec îmblă" [1]. Similitudinile de formulare între prefețele din ms. 45 și ms. 4389, de orientări diferite, sînt evidente. De asemenea clericul, cum îl arată sublinierea dependenței sale smerite față de mitropolit, care scrie prefața de închinare către Teodosie, va argumenta și el, fără îndoială neinfluențat de vreo idee protestantă, în același chip, necesitatea traducerii în limba română a *Bibliei*: „carea iaste cartea cărților și izvodul tuturor cărților sfinte, temeliia legii noastre cea în vêci neclintită" [2]. Ne este greu să credem că Teodosie, capul bisericii ortodoxe din Țara Românească, ar fi lăsat să se strecoare idei protestante pînă și în prefața care îi este dedicată, fără să intervină cu modificările ce se impuneau.

Legătura stabilită de Virgil Candea între predoslovia lui Milescu, pierdută, și aceea din ms. 45 se sprijină pe argumente convingătoare [3], care trebuie reținute: citarea directă a unor afirmații ale lui Nicolae („ci măcar că deși zice el", „așa scrie el la predoslovia lui"), precizarea ediției folosite de acesta, despcoperirea unor paralelisme între istoricul traducerii *Vechiului Testament* în limba greacă și cel din predoslovia manuscrisului 45, „extras, uneori cuvînt cu cuvînt, din prefața ediției Frankfurt 1597" [4], de care s-a folosit și Milescu. Înclinăm să credem însă că sublinierea importanței *Bibliei* ca „temelie" a dreptei credințe, călăuza supremă pe „calea cea dreaptă a vrerii lui Dumnezeu", cum se exprimă, în prefața sa, clericul care traduce din slavonește textul *Vechiului Testament* din ms. 4389, nu este neapărat de inspirație neortodoxă, un argument luat din „arsenal" protestant. De altfel e îndoielnic că Milescu ar fi suferit la Constantinopol o astfel de influență. Cert este că mai toți traducătorii de texte religioase, clerici sau laici, își justifică demersul cam cu aceleași argumente. Din aceste motive, ipoteza că prima revizie a traducerii lui Milescu a fost făcută de către un cleric, susținută de N. A. Ursu, nu poate fi în nici un fel contestată pe baza unor presupuse idei protestante, strecurate de cărturari din afara bisericii în *Cuvîntul înainte către cititori* din ms. 45. Pînă la producerea unor probe mai concludente, fapt aproape imposibil, pentru că textul lui Milescu s-a pierdut, cele două puncte de vedere exprimate pînă acum (revizia „dascălilor loculuí", revizia lui Dosoftei) trebuie reținute ca ipoteze de lucru valoroase, care pot favoriza o mai bună și mai profundă înțelegere atît a contribuției lui Milescu, esențială, la traducerea *Vechiului Testament*, cît și a evaluării mai exacte a modificărilor produse în textul acestuia de revizori, atît în prima fază a intervenției lor, consemnată de ms. 45, cît și în cea de a doua, care are loc în preajma și în vederea tipăririi *Bibliei* din 1688.

În prețiosul *Cuvîntu înnainte către ci⟨ti⟩tori* din ms. 45 se află cele mai multe și mai importante informații asupra modului, din multe puncte de vedere nou, în care a înțeles Milescu să ducă la capăt o întreprindere atît de dificilă și de o răspundere atît de mare, cum era, mai ales în epoca în care și-a desfășurat această activitate și în condițiile culturale de la noi, traducerea *Vechiului Testament* în limba română, pe care intenționa s-o însoțească de comentarii nepracticate de predecesori. Pentru a-și atinge scopul, cărturarul moldovean se oprește la cele mai bune modele pe care i le putea oferi practica traducerii și editării textelor biblice în acea

[1] Vezi studiul amplu *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu*, în curs de apariție în revista „Limba română", începînd cu nr. 5, 1988. Datorită amabilității autorului, am avut posibilitatea să consultăm textul integral al acestui studiu.

[2] *Op. cit.*, p. 112—113. Virgil Cândea transcrie *întemeiază* (p. 113).

[3] Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 113.

[4] Toate citatele sînt după ediția noastră, p. 163.

[1] *Ed. noastră*, p. 155.

[2] *Ibid.*, p. 151.

[3] „În redactarea acestei predoslovii trebuie să fi intrat și elemente din prefața spătarului la izvodul său" (Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 112).

[4] *Ibid.*

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

vreme, experienţă pentru acumularea căreia osteniseră, în alte părţi ale lumii, generaţii de filologi şi de umanişti. Milescu îşi alege ca text de bază pentru traducerea sa ediţia *Septuagintei* tipărită la Frankfurt în 1597. Motivarea acestei alegeri este expusă cu exactitate în prefaţa manuscrisului 45, din sursă directă, indicată de menţionarea lui Nicolae: „Iară Nicolae, vrînd să aducă şi el cartea aceasta den elinie la rumânie, nefiind altădată scoasă la rumânie, au socotit şi au ales un izvod carele-i mai ales decît toate altele, tipărit în Frangofort şi ales foarte bine pre limba elinească, şi dedesupt cu multe arătări şi cuvinte puse cum le-au tălmăcit alţii" [1]. Informaţia mai bogată de aici este întărită şi de o menţiune asemănătoare din prefaţa ms. 4389: „*Biblia* [...] nu foarte se-au aflat prepusă, fără numai un izvod scris cu mîna, p⟨re c⟩are l-au fost prepus Nicolae, spătarul moldovean, dascal şi învăţat în limba elinească, care l-au izvodit de pre izvodul elinesc ce se-au fost tipărit ⟨în⟩ Frangofort" [2].

Se pune din nou întrebarea dacă, oprindu-se asupra ediţiei greceşti din 1597, Milescu era sau nu era influenţat de idei protestante. Răspunsul nostru este, încă o dată, negativ. Şi de data aceasta aprecierile noastre se întemeiază numai pe lămuririle preluate în prefaţa manuscrisului 45 de la Milescu, în dauna unor deducţii sprijinite pe date exterioare, privitoare la o mişcare de idei faţă de care, dincolo de afinităţile culturale, care nu pot fi confundate cu cele confesionale, nu avem nici o ştire că sufletul ortodox al lui Milescu a fost cîtuşi de puţin atras. Desăvîrşit cunoscător al limbii eline, cărturar cu studii temeinice în limba strămoşilor săi din ascendenţa paternă, Milescu avea nevoie doar de o bună traducere grecească a *Bibliei*. În 1661 nu putea găsi alta „mai aleasă" decît *Septuaginta* tipărită la Frankfurt, cum singur trebuie să fi declarat în predoslovia sa, de vreme ce revizorul scrie, citîndu-l pe spătar, că acesta „au socotit şi au ales un izvod carele-i mai ales decît toate altele" [3]. Pentru că aşa trebuie să-l fi prezentat chiar Milescu în predoslovia lui, „izvodul" grecesc este calificat în *Cuvîntul înainte către cititori* din nr. 45 ca fiind „ales foarte bine pre limba elinească, şi dedesupt cu multe arături şi cuvinte puse cum le-au tălmăcit alţii". Este interesant, şi prin aceasta semnificativ, că accentul se pune pe acurateţea filologică a textului, factor determinant în alegerea lui. Folosirea de către Milescu a *Septuagintei* care s-a tipărit în 1597 la Frankfurt nu are nici cel mai mic suport confesional străin ortodoxismului, încadrîndu-se perfect tradiţiei patristice de la noi [4]. Ar fi fost şi curioasă o altfel de poziţie din partea lui Milescu, teoretician al ortodoxismului, cum a dovedit-o în *Enchiridion sive Stella Orintalis Occidentali splendens*, lucrare în care vizează direct erezia protestantă a patriarhului Chiril Lucaris. În acest opuscul Milescu se dovedeşte, şi n-o face numai din abilitate diplomatică faţă de catolici, mai curînd un duşman al acelor „iluştri savanţi ai vremii noastre" care „neştiind să-şi întrebuinţeze mai bine ştiinţa lor, nu încetează de a tulbura Biserica". „Înnoitorii", prin care Milescu îi înţelege pe protestanţi, condamnaţi cu cele mai aspre cuvinte, nu s-au bucurat niciodată de sprijinul bisericii ortodoxe, care a respins ereziile lor dăunătoare, cum le consideră Milescu [5].

Aflăm, din aceeaşi prefaţă a manuscrisului 45, amănunte la fel de preţioase, deşi revizorul se îndoieşte de punerea în practică a tuturor promisiunilor făcute de traducător în predoslovia sa, şi despre celelalte „izvoade" folosite de Milescu în vederea fixării versiunii pe care o considera cea mai potrivită: „au avut şi izvodul slovenescu şi leteneşte şi au avut şi alt izvod letnescu, ce au fost scos de curînd den limba jidovască, adecă den izvod jidovăscu, aşa scrie el la prêdosloviia lui" [1]. Raportînd această informaţie la faptul că ms. 4389 foloseşte „izvodul slovenesc carele au fost tipărit în Rusiia cea mică, în cetatea Ostrovului, şi izvodul lătinesc, care au fost tipărit în cetatea Antverpiei", [2] adică ediţia slavonă de la Ostrog, 1581, şi ediţia latină de la Anvers, 1583, pe care noul traducător le confruntă cu „izvodul rumânesc" al primului traducător al *Vechiului Testament* în limba română, ajungem firesc la concluzia că cele două ediţii citate au intrat, pe lîngă altele, ca surse obligatorii pentru toţi cei ce au citit şi au revizuit manuscrisul lui Milescu pornind la lucru chiar pe sursele folosite în traducerea sa şi indicate de acesta în predoslovie. Cît priveşte „izvodul jidovesc", acesta a fost identificat în traducerile latine din ebraică apărute în deceniile anterioare anului 1661 [3], de luat în seamă fiind numai cele din secolul al XVII-lea, mai apropiate de momentul cînd Milescu s-a hotărît să traducă *Vechiul Testament*. Se desprinde ca „scos de curînd", cum se specifică în prefaţa ms. 45, tot după precizările din predoslovia lui Milescu, un izvod mai ales: ediţia ebraico-latină de la Geneva, din 1618, mai nouă cu două decenii şi ceva decît textul de bază al lui Milescu, ediţia greacă din 1597, care putea constitui un reper pentru data aproximativă cînd s-a tipărit celălalt izvod latin folosit de spătar.

Atît ms. 45 cît şi ms. 4389 [4] îşi dovedesc, dacă citim cu atenţie lămuririle din predosloviile lor, dependenţa de traducerea lui Milescu, chiar dacă se aduc munciI traducătorului şi o serie de imputări, uneori grave. Într-o frază destul de confuză, cînd încearcă să facă delimitarea între traducerrea lui Milescu şi propria sa contribuţie, revizorul care redactează predoslovia manuscrisului 45, referindu-se la notele marginale („însemnările şi tălmăcirile cêle ce să află mai jos la izvodul acel grecescu") sesizează nepotrivirea dintre intenţiile de a le prelua ale primului traducător („zice că le-au pus tot cu însemnări pre de margine") şi rezultatul care urma să se concretizeze în introducerea acestora în corpul traducerii („dară n-au pus nici unele de acêstea la izvodul lui; că au început să facă şi acêstea la capul dentăi, la *Bitie*, dar mai d-apoi, pentru neaşezămîntul vremurilor, s-au lăsat şi n-au făcut nici unele de acêstea"). Neaprobat, spătarul ajunge în situaţia neaşteptată de a fi totuşi, chiar cînd se impune îndreptarea textului său, urmat cu fidelitate: „Ci neaflîndu-le noi întru izvodul lui acêste însemnări ce mai sus zisem, nice noi nu le-am pus, ci precum s-au ţinut el tot de temeiu, aşa şi noi am urmat lui" (p 157). „Temeiul" declarat al versiunii din ms. 45 este traducerea lui Milescu. Orice alt izvod invocat în prefaţa acestui manuscris se aşează în categoria auxiliarelor necesare unor normale îmbunătăţiri ale textului de bază, care este traducerea lui Milescu.

---

[1] *Ed. noastră*, p. 157.
[2] *Ibid.*, p. 157.
[3] Acelaşi motivare o găsim şi în ediţia grecească tipărită de Nicolae Glykys, în 1687, la Veneţia: „alegînd cea mai bună versiune din toate cele ce au fost tipărite pînă acum orişiunde (v. prefaţa editorului, reprodusă de Iorga în „Analele Academiei Române, s. II, t. XXXVIII, 1915—1916, Memoriile secţiunii istorice, Bucureşti, 1916, p. 40.
[4] Paul Miron, *O nouă ediţie a Bibliei de la 1688*, în acest volum, p. 6.
[5] Cf. P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 19—21.

[1] *Ed. noastră*, p. 157.
[2] *Ibid.*,
[3] Virgil Cândea citează, în eruditul său studiu, mai multe ediţii asupra cărora se putea opri Milescu: „a lui Trmellius şi Junius (Frankfurt, 1575—1579, în folio) a lui Piscator (Herborn, 1601—1618, în —8°), ediţia ebraico-latină de la Geneva (1609, 1618), sau aceea din Leyden (1613)" (*op. cit.*, p. 119).
[4] Ştefan Ciobanu consideră că ms. 4389 este o reluare, cu „unele modificări, care tind la o mai mare claritate", a textului lui Milescu (*Istoria literaturii române vechi*, I, Monitorul Oficial, Bucureşti, 1947, p. 305).

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

Folosind ca text de bază o traducere slavonă a *Vechiului Testament*, am putea crede că autorul versiunii românești din ms. 4389 nu mai acordă o importanță atît de mare traducerii lui Milescu, consultată în subsidiar. Realitatea, în chip surprinzător, este alta. Traducătorul, mărturisindu-și cu o tulburătoare francheță, cum și cît ne lasă să presupunem rîndurile deteriorate ale manuscrisului, lipsa unor cunoștințe egale cu ale acelora care au alcătuit edițiile pe care le consultă („nu doară pentru vreo știință a noastră") și nepretinzînd, poate din simplă modestie, că stăpînește „dascaliia desăvîrșit a vreunei limbi streine" [1], pare că stă în cumpănă atunci cînd încearcă să se îndepărteze de rezultatele la care ajunsese „Nicolae, spătariul moldovean, dascal și învățat în limba elinească", rămînînd și în urma efortului său ca traducător fraze „întunecate", de felul acelora pe care le constatase și le criticase în traducerea lui Milescu. Aceasta ne determină să citim altsfel concluzia din predoslovia manuscrisului 4389, care ar proba detașarea autorului ei de izvodul lui Milescu : „Iar totuș mai mult ne-am ținut de izvodul cel slovenesc și de care au umblat mai aproape de dînsul" [2]. Ordinea în care sînt citate „izvoadele", într-o frază extrem de importantă pentru clarificarea priorităților (slovenesc, lătinesc, rumânesc) nu este aceea a importanței reale pe care le-o acorda autorul în procesul traducerii, pentru că, în aceeași frază apare un corectiv, care n-a reținut în suficientă măsură atenția : „așa de pre *dînsele* cu multă socotință am prepus" [3]. Cele trei „izvoade" menționate mai sus și, firește, al lui Milescu trebuie să fi fost deschizător de drumuri și pentru noul traducător, i-au stat în permanență în fața, scoțîndu-și, „după multă socotință", soluția pe care o considera cea mai potrivită, din confruntarea lor. „Izvodul elinesc", fapt de asemenea semnificativ, lipsește din această primă înșirare, fiind menționat doar ceva mai jos, din necesitatea de a se preciza sursa „de pre care au fost prepus cel mai denainte rumânesc", adică izvodul Milescu. Om de formație mai veche, noul traducător și-a dirijat îndreptările după „izvodul cel slovenesc", dar a lucrat pe „izvodul rumânesc".

Cele două manuscrise (46 și 4389) pornesc, într-un fel sau altul, cu o fidelitate mai mare față de model (ms. 45) sau mai mică (ms. 4389), de la traducerea lui Milescu. După ce am stabilit această filiație, este necesar să vedem care sînt elementele noi pe care le aduc cele două versiuni, mai ales că autorii lor consideră, aproape cu aceleași cuvinte, că traducerea lui Milescu este nesatisfăcătoare. O observație ca aceasta este revelatoare : *ms. 45* : „pentru căci izvodul lui Necolae, pentru degraba scriindu-l, n-au pus nici unile de acêstea, ci era pentru neîntocmirea lui foarte cu greu a să înțelêge vorba tălmăcirei și abaterea cuvintelor" [4]; *ms. 4389*: „Ce însă și izvodul acesta pentru multa pripă a acelui pre⟨puitor⟩iu, care se-au grăbit curînd a și tălmăci și a și scrie aflatu⟨-s-au multe gre⟩șale și prea mare învăluială care era lucru foarte cu greu a î⟨nțelege⟩" [5]. Graba *(pripa*, cum notează, spre deosebire de cel dîntîi, autorul ms. 4389) este considerată, în ambele manuscrise, cauza principală care îi obligă pe autorii acestora să constate, din nou cu aceleași cuvinte, că pe alocuri „era [...] foarte cu greu a să înțelêge" (ms. 45), „era lucru foarte cu greu a î⟨nțelege⟩" (ms. 4389) textul lui Milescu. Aceste asemănări ne conduc la concluzia că între cele două versiuni există o legătură, poate chiar posibilitatea unor consultări reciproce a autorilor. Cert este că, în epocă, traducerea *Vechiului Testament* îi preocupa pe mai mulți intelectuali români, atît din Moldova cît și din Țara Românească, și poate că aceste încercări nu erau atît de izolate unele de altele.

Autorul sau autorii manuscrisului 45 pretind că, pe lîngă „izvodul lui Necolae", adică ediția *Septuagintei*, Franckfurt, 1597, au mai consultat „și alte izvoade grecești". Dintre acestea, este selectată, ca instrument de lucru important pentru stabilirea aparatului critic, ediția engleză a *Septuagintei* scoasă la Oxford de R. Daniel în 1653 și la Cambridge în 1665 [1]. Proaspăt apărută, ediția engleză a ajuns în cîțiva ani să fie mai bine cunoscută în țările românești decît altele mai vechi, încît revizorii care au stabilit textul din ms. 45 s-au folosit probabil de ea, lipsindu-le ediția de la Frankfurt din 1597, mai greu de găsit în Țara Românească din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. „Și așa am venit cu acela izvod păn-la *Paralipómenon dentăi*" [2] (prima carte a *Cronicilor)*. De aici înainte a fost urmat un alt „izvod grecesc": „apoi aflînd și noi izvod grecescu, altul de cêle den Frangofort, dupre care au scris și Necolae, am urmat aceluia" [3]. Textul predosloviei este confuz, cert fiind că această versiune folosește mai multe ediții grecești ale *Septuagintei* pentru stabilirea textului și redactarea notelor lămuritoare. Aceste texte, la care se adaugă și o versiune slavonă, le servește acelora care s-au însărcinat cu prima revizie a traducerii lui Milescu la îndreptarea unor neajunsuri înregistrate minuțios cu cuvintele : „pentru tocmala greșalelor și pentru tocmirea soroacelor și deplinirea cuvintelor și întăritura óxiilor den cît am putut, și izbrănirea stihurilor precum le vei vedea scrise tot pre margine ; și încă am pus mărturiile cuvintelor prorocilor den cea slovenească [4], tot pre margine, neavîndu-le cêle grecești" [5].

Traducătorul muntean care redactează ms. 4389 vizează, fără să le înșire, aceleași obiective, ușor de depistat din predoslovia sa, numai că, avînd ca text de bază o versiune slavonă a Bibliei, soluțiile sale vor fi diferite.

Revizia traducerii lui Milescu. Lipsa autografului lui Milescu face dificilă operația de stabilire a ponderii modificărilor propuse de revizori. De fapt chestiunea aceasta nu se pune decît pentru ms. 45, pentru că ms. 4389, urmînd un text slavon, se îndepărtează mai mult, prin forța lucrurilor, de traducerea lui Milescu făcută pe baza unei versiuni grecești. Ms. 45 a iscat, în schimb, o controversă aprinsă nu numai cu privire la identitatea autorilor primei revizii (muntenească, efectuată de „oamenii locului", cei care au revizuit și textul pentru tipar, mai tîrziu, după o opinie, modovenească, efectuată de Dosoftei și de colaboratorii săi, după alta), dar și cu privire la importanța intervenției lor în textul lui Milescu. Frazele din predoslovia manuscrisului 45, în care sînt înșirate intervențiile în textul lui Milescu, au fost interpretate în două feluri. Virgil Cândea, care consideră, întocmai ca majoritatea istoricilor literari ce au abordat această problemă, că revizia din care a rezultat ms. 45 a fost făcută de dascălii locului menționați în *Biblia* de la 1688, este de părere că aceștia au respectat cu fidelitate, continuînd și punînd la punct programul de lucru al lui Milescu, intențiile acestuia : „Revizia acestor dascăli a constat, după cum afirmă singuri, în confruntarea traducerii lui Milescu cu textul grec și în punerea la punct a manuscrisului original lăsat de spătar „în prima formă". Cu alte cuvinte, ei nu fac decît ceea ce ar fi făcut traducătorul însuși dacă avea

[1] *Ed. noastră*, p. 163.
[2] *Ibid.*, p. 165.
[3] *Ibid.*
[4] *Ibid.*, p. 159.
[5] *Ibid.*, p. 163.

[1] Cf. V. Cândea, *op. cit.*, p. 137.
[2] *Ed. noastră*, p. 159.
[3] *Ibid.*
[4] *Biblia* tipărită la *Ostrog*, 1581.
[5] *Ed. noastră*, p. 159.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

răgazul necesar: definitivează traducerea. Şi realizînd această fază finală a lucrării lui Milescu ei se străduiesc să-i respecte opera şi metoda de lucru: caută textul grecesc pe care l-a folosit el şi întocmesc aparatul critic intenţionat de spătar"[1]. Aceşti „colaboratori" ai lui Milescu „nu vor să adauge sau să scadă operei lui", ci „îi respectă textul"[2], iar atunci cînd fac completări, acestea sînt marcate ca într-o ediţie filologică modernă. Lui N. A. Ursu, dimpotrivă, revizia textului lui Milescu, pe care o atribuie lui Dosoftei, îi apare *„substanţială"*: „Evident, atîta vreme cît nu ştim exact cum arăta manuscrisul lui Milescu, nu putem aprecia măsura în care anonimul a contribuit la îmbunătăţirea textului. Avînd totuşi în vedere faptul că operaţiile menţionate de el presupun o revizuire *substanţială* (s.a.), făcută cu „multă nevoinţă", a tălmăcirii nedesăvîrşite a lui Milescu, considerăm că anonimul poate fi socotit *coautor* (s.a) al traducerii *Vechiului Testament*, din ms. 45"[3]. Neînţelegerea ni se pare a fi mai mult în termeni, formulaţi de altfel cu foarte multă hotărîre şi de o parte şi de alta, decît în conţinut, atunci cînd este vorba de apreciere muncii lui Milescu ca traducător al *Vechiului Testament*, aşa cum se reflectă aceasta în predoslovia manuscrisului 45. Pentru că acelaşi text este citit în două feluri, reanalizarea lui se impune cu necesitate.

Revizia „dascălilor locului" este redusă de Virgil Cândea la cîteva operaţii exterioare, care privesc mai mult forma decît conţinutul traducerii lui Milescu. Chiar şi aceste intervenţii menite să aducă unele îmbunătăţiri formale sînt minime, deoarece privesc: „punctuaţia («tocmirea soroacelor»), completarea cuvintelor prescurtate („deplinirea cuvintelor"), accentuarea corectă („întăritura oxiilor"), împărţirea textului în versete („izbrănirea stihurilor")[4]. Mai importante sînt completările aparatului critic, dar acestea se fac în vederea satisfacerii planului de lucru pe care şi l-a propus chiar spătarul, fără să-l poată duce însă pînă la capăt pentru că nu reuşeşte să-l continue după primul capitol din *Geneza*. Revizorii nu fac aşadar altceva decît să îndeplinească „dorinţa" lui Milescu, iniţiativa unei prime ediţii filologice în limba română revenindu-i în întregime acestuia. Dacă Milescu are iniţiativa unei ediţii pe care, cu o anumită îngăduinţă, am putea s-o numim critică, a *Vechiului Testament* în limba română, stimulat de ediţiile consultate la Constantinopol şi în ţările occidentale, oferind „doar un model" de dimensiuni reduse, faţă de munca enormă care-l aştepta după primul capitol al *Genezei*, pe care nu-l poate depăşi, din cauzele cunoscute, în schimb revizorii traducerii sale au meritul de a fi realizat, în practică, o astfel de întreprindere, care marchează, cum cred unii cercetători, o dată importantă în cultura română. Virgil Cândea de pildă observă o perfectă concordanţă de vederi între Milescu şi colaboratorii săi ulteriori, cu privire la rostul şi importanţa aparatului critic, chiar dacă, în realizarea lui, se vor folosi de alte criterii: „De la spătar au reţinut — pentru că i-au apreciat intenţia şi lucrau în acelaşi spirit umanist —, *necesitatea unui aparat critic* (s.a.), ceea ce mărturiseşte respect egal pentru opera filologilor apuseni care pregătiseră diverse ediţii anterioare ale *Vechiului Testament*"[5]. În realizarea aparatului critic, în măsura în care putem vorbi măcar şi de un început în acest sens, „colaboratorii" lui Milescu, cum îi numeşte Virgil Cândea, devin „coautori", termen pe care îl preferă N. A. Ursu. Dincolo de disputa de cuvinte, realitatea este aceeaşi şi ea se desprinde cu claritate din concluzia lui Virgil Cândea: „Colaţionarea cu „alte izvoade greceşti" şi cu cel „tipărit la Englitera", referinţele la locurile paralele şi referinţele christologice au prilejuit acestor colaboratori ulteriori ai lui Milescu *realizarea celui dintîi text critic întocmit vreodată la noi"* (s.a.)[1]. Acest act cultural îi conferă revizorului (sau revizorilor) calitatea de coautor(i), intervenţiile în text fiind mai puţin importante, după opinia lui V. Cândea.

Virgil Cândea porneşte, în aprecierea traducerii lui Milescu, aşa cum o reflectă ms. 45, de la iniţiativele filologice ale acestui erudit cărturar român din secolul al XVII-lea şi de la rezultatele pe care le obţine în cadrul unei traduceri literale, ce apăsa, şi va mai apăsa încă multă vreme, cel puţin pînă la *Biblia* lui Micu, traducerea cărţilor religioase. N. A. Ursu procedează altfel, într-un mod total diferit. În aprecierea calităţii muncii lui Milescu la traducerea *Vechiului Testament*, cercetătorul ieşean consideră că ponderea trebuie deplasată către ceea ce anonimul care scrie prefaţa, mai curînd postfaţa din ms. 45 (revizorii puteau fi mai mulţi, dar prefaţa este scrisă de o singură persoană) numeşte „tocmala greşalelor", după care înşiră, în ordinea importanţei, celalte categorii de îndreptări. *A tocmi* are aici înţelesul de „a îndrepta", întocmai ca în *Noul Testament de la Bălgrad*: „unde n-au fost bine, am isprăvit şi am împlut şi am tocmit dîin cît am putut"[2]. Ca să ştim ce pondere aveau astfel de greşeli şi de ce natură erau (N. A. Ursu crede că este vorba de „greşeli de traducere"[3]), comparaţia cu textul lui Milescu este obligatorie, operaţia care nu mai poate fi realizată. Urmează să ne sprijinim pe singurele dovezi pe care le avem: cele furnizate de prefaţatorii manuscriselor 45 şi 4389 asupra modului de a lucra al lui Milescu. Din nefericire, nici prefeţele acestea nu sînt suficient de clare. Autorul prefeţei din ms. 45 declară peremptoriu: „pentru căci izvodul lui Necolae, pentru degraba scriindu-l, n-au pus nici unile de acêstea, ci era pentru neîntocmirea lui foarte cu greu a să înţelege vorba tălmăcirei şi abaterea cuvintelor", punct de vedere asemănător, cum am văzut, cu cel exprimat de prefaţatorul manuscrisului 4389, care vorbeşte, la rîndul său, de „multe greşale" şi de „prea

---

[1] Virgil Cândea, *op. cit.* p. 122.
[2] *Ibid.*
[3] N.A. Ursu, Dosoftei, *Opere*, 1, Minerva, Bucureşti, 1978, p. 507.
[4] Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 123.
[5] Punctul acesta de vedere, formulat de Virgil Cândea în volumul *Raţiunea dominantă*, p. 123, este respins de N.A. Ursu, în chip foarte categoric: „trebuie corectată şi afirmaţia lui Cândea că revizorii traducerii lui Milescu, care au pregătit textul aflat în copia din ms. 45, ar fi reţinut de la el ideea «necesităţii unui aparat critic»". *(Noi informaţii despre Vechiul Testament tradus de N. Milescu* (I), în „Limba română", XXXVII, nr. 5, p. 461).

[1] În acelaşi studiu, N.A. Ursu respinge şi această afirmaţie a lui V. Cândea, cu următoarele argumente: „În realitate, revizorul lui Milescu nu a intenţionat să facă (cum afirmă în pasajul citat mai sus) şi, cum vom vedea, nu a realizat o comparaţie cu „alte izvoade greceşti". Confruntarea cu izvodul „carele au fost tipărit la Englitera" (ediţia R. Daniel, Londra, 1653, sau Cambridge, 1665), efectuată *numai* pînă la *1 Paralipomenon*, i-a fost impusă de faptul că nu găsise încă ediţia Frankfurt, 1597, după care tradusese Milescu" *(ibid.)*. Am observa că V. Cândea nu reduce discuţia numai la acest text.
[2] *Predoslovie către cetitori*, BRV, p. 189.
[3] Afirmaţiile în acest sens din Dosoftei, *Opere*, I, p. 506, sînt reluate şi pe larg argumentate de N.A. Ursu în studiul citat din „Limba română": „Dificultatea de a fi înţeleasă „vorba tălmăcirei" în manuscrisul lui Milescu, la care se referă atît revizorul acestuia, cît şi traducătorul ms. 4 389, se datora, probabil, numeroaselor greşeli de traducere, nu de grafie" (I, nr. 5, p. 457—458). Numărul greşelilor de traducere sporeşte mult în interpretarea lui N.A. Ursu, care atrage atenţia că în limba română veche *cuvînt* avea şi sensul de „propoziţie, frază". Deci *„deplinirea cuvintelor*, de care vorbeşte autorul prefeţei din ms. 45, ar însemna corectarea unor greşeli de traducere, nicidecum întregirea unor cuvinte prescurtate necesar într-o scriere grăbită: „Revizorul afirmă, după părerea noastră, că a „deplinit cuvintele" (adică a făcut inteligibile propoziţiile, frazele), pentru că multe dintre ele nu aveau sens deplin, clar" (*ibid.*, p. 458). Ambele explicaţii sînt la fel de îndreptăţite, dar vizează cauze diferite, care duc însă la acelaşi rezultat: sporirea unor neajunsuri care trebuiau îndreptate, scop pe care şi-l propun şi îl realizează, cu rezultate parţiale, autorii celor două versiuni în manuscris din succesiunea traducerii lui Milescu.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

mare învăluială", factori care împiedicau „înțelegerea". Neclaritatea constă în aceea că autorii prefețelor manuscriselor 45 și 4389 nu fac nici o deosebire între diferitele neajunsuri pe care le descoperă în textul lui Nicolae spătarul. Greșelile de traducere (dar de vreme ce verificarea se făcea cu alte surse decît ale lui Milescu, grecești (ms. 45) sau slavonești (ms. 4389), comparația devine neconcludentă) nu sînt separate de neajunsurile rezultate din nedelimitarea exactă a versetelor, punctuația relativă (în toate textele vechi) sau omisiunea unor accente. Așa se face că atunci cînd autorii celor două prefețe constată greutăți (de care nu vor fi scutite nici propriile lor versiuni) în înțelegerea unor sintagme sau fraze, nu este vorba întotdeauna și în mod obligatoriu numai de greșeli de traducere. Adevăratele cauze care conduc la întunecarea înțelesului par să fie mai degrabă altele. Printre acestea se numără pe primul loc, am spune, nedelimitarea exactă a versetelor, care sînt, de cele mai multe ori, și unități frazeologice și de înțeles. „Tocmirea soroacelor" (stabilirea întinderii frazelor) este o operație care trebuia executată concomitent cu delimitarea versetelor („izbrănirea stihurilor")[1]. Așa trebuie înțeles termenul *„neîntocmire"*, folosit de autorul prefeței manuscrisului 45 pentru a-și formula concluzia de la sfîrșitul pasajului în care se ocupă de neajunsurile traducerii lui Milescu [2]. Este evident că anonimul care prefațează ms. 45 nu se gîndea în primul rînd, deși le are în vedere, cînd scria, cu atîta exagerare, că traducătorul versiunii de care se folosește, și în cea mai mare măsură o reproduce, „n-au pus nici unele de acêstea", atît la greșeli de traducere, la punctuație sau ortografie (e posibil, de altfel, ca Milescu, atît de învățat, să nu fi notat cum trebuie accentele, încît să fi fost presantă „întăritura oxiilor" ?), ci avea în vedere, în mod deosebit, pe lîngă cele înșirate, mai ales normele de orînduire, cu propriul său termen, de „tocmire" a versetelor, și topica, organizarea și delimitarea frazelor, operații care se leagă strîns între ele. Din această cauză, care se adaugă la celelate, îi venea uneori foarte cu greu să înțeleagă „vorba tălmăcirei", adică să pătrundă cu exactitate înțelesul versetului. Așa trebuie explicat și termenul „învăluială", folosit de traducătorul ms. 4389. Peste mulți ani, Samuil Micu va obiecta, în prefața tălmăcirii sale din 1795 [3], aproape cu aceleași cuvinte, că *Biblia* de la 1688 este scrisă „cu foarte întunecată și încurcată așezare și întocmire a graiului românesc" [4]. Marele cărturar ardelean găsește, de asemenea, că vechea tipăritură cantacuzinească „mai pre multe locuri neplăcută urêchilor auzitorilor iaste, și foarte cu anevoie de înțeles, ba pre altele locuri tocma fără de înțeles iaste" [5]. Străduințile revizorilor traducerii lui Milescu, atît din prima cît și din a doua fază, se pare că n-au dat rezultate prea spectaculoase, de vreme ce versiunea îndreptată de ei, tipărită în 1688, este întîmpinată cu aceleași obiecții după mai bine de o sută de ani de Samuil Micu. Aceste neajunsuri sînt de fapt ale oricărei traduceri juxtaliniare [6], în care cazurile de forțare a topicii („abaterea cuvintelor", cum se exprimă prefațatorul manuscrisului 45) sînt frecvente.

Meritele lui Milescu, primul traducător al *Vechiului Testament* în limba română, rămîn neștirbite. De experiența sa, oricît de aspru i-a fost judecată opera sa de traducător, au profitat din plin urmașii. Dovada cea mai bună o constituie faptul că s-au gîndit să-i îmbunătățească traducerea, lărgindu-i și perfectîndu-i metodele de lucru. Împrejurări nefavorabile l-au împiedicat pe spătar să-și ducă opera pînă la capăt. Niciunul dintre continuatorii săi, care i-au privit critic traducerea *Vechiului Testament*, nu au putut-o ocoli, preluînd-o în propriile lor versiuni. În felul acesta a ajuns, din revizie în revizie, pînă în paginile tipărite ale *Bibliei* de la București, care avea să facă celebru numele voievodului Șerban Cantacuzino, editorul ei oficial, și nu pe acela al lui Nicolae Milescu, cărturarul care a contribuit, prin munca și priceperea sa, la transpunerea în limba română a celei mai întinse părți din cartea cu cei mai mulți cititori din literatura universală. Alegerea unei bune ediții (Frankfurt, 1597), compararea cu altele, pentru stabilirea textului în limba română, notele marginale, cîte a reușit să le scrie, sporesc valoarea versiunii lui Milescu, cu care acesta depășește tot ce s-a făcut pînă la dînsul în acest domeniu. Tot lui Milescu îi revine meritul de a fi introdus, după ediția pe care o folosește, pentru prima dată așa numitul tratat *Despre raționea dominantă*, în traducerea românească din secolul al XVII-lea cu titlul *Iosip* sau *Pentru singurul înțeleptoriul gînd*, atribuit greșit lui Iosephus Flavius, tratat inclus într-o ediție a *Bibliei* cu mai bine de un secol înainte de către Johannes Lonicerus, în 1526, și reluat „în edițiile filologice ale *Septuagintei*, îngrijite de umaniști protestanți" [1], dintre acestea făcînd parte și cea de la Frankfurt, 1597. Textul pregătit de Milescu răspundea cerințelor bisericii, în primul rînd, dar și unor nevoi culturale mai generale, care depășesc necesitățile de cult, cum o dovedește și înscrierea textului filozofic scris de Pseudo-Iosephus la începutul erei creștine, în traducerea pe care o face. Nu este vorba de o preluare mecanică din sursa pe care o folosește, ci de un act deliberat [2].

Prima revizie. Autorii ei prezumtivi. Nu se dau în manuscrisele 4389 și 45 nici un fel de amănunte, oricît de vagi și de sumare, despre persoanele care le-au elaborat. Este îndeosebi ciudat că în ms. 45, 1683—1686, după datarea propusă de Virgil Cândea [3], nu se face nici o mențiune, măcar de ultimă oră, a revizorilor, așa cum se procedează, doar cu un an mai tîrziu, cînd textul lui Milescu, revizuit a doua oară, este trimis la tipar. Ce factor putea determina o astfel de bruscă schimbare de atitudine, încît împrejurări și nume tăinuite în 1686 [4], data prezumtivă cînd s-a încheiat redactarea ms. 45 și apoi copierea de către

[1] N.A. Ursu va interpreta sintagma „tocmirea soroacelor" ca o operație de punere în „ordine" și de „îndreptare" a versetelor (Dosoftei, *Opere*, I, p. 506).

[2] *Ed. noastră*, p. 159.

[3] *Biblia, adecă Dumnezeiască Scriptură a legii vechi și a celei noao*, în Blaj, la Mitropolie, anul de la nașterea lui Hristos 1795.

[4] *Biblia*, 1795, *Cuvînt către cetitoriu*, p. 1.

[5] *Ibid.*

[6] Un istoric al criticilor aduse acestei metode de traducere a *Vechiului Testament* face Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 125—128.

[1] Vezi detaliile la Virgil Cândea, cap. *Tratatul „Despre rațiunea domînantă", prima operă filozofică publicată în limba română*, (1688), *op. cit.*, p. 172—190.

[2] Credem că se exagerează cînd se vorbește însă, cum procedează Virgil Cândea, de o desprindere totală a cărturarilor români preocupați de traducerea cărților religioase de „criteriile de canonicitate ale Bisericii răsăritene", atunci cînd selectau astfel de texte apocrife în operele lor (*op. cit.*, p. 124). Nici pe departe nu poate fi vorba de vreo răzvrătire împotriva Bisericii ortodoxe: „A fi menținut în traducerea românească a acestei opere [*Biblia de la 1688*] micul tratat al lui Pseudo-Iosephus însemna anume luarea unei atitudini potrivnice aceleia hotărîtă de doctrina oficială a Bisericii ortodoxe" (*ibid.*, p. 180). Dacă s-ar admite acest punct de vedere, ar însemna să-l implicăm în acest act de opoziție față de Biserica ortodoxă chiar pe capul ei din Țara Românească, mitropolitul Teodosie pentru care se face copia lui Dumitru din Cîmpulung.

[3] *Op. cit.*, p. 110—111.

[4] N.A. Ursu presupune că, în 1686, traducerea lui Milescu, în versiunea revizuită în Moldova, este adusă de episcopul Mitrofan sau de ieromonahul Atanasie în Țara Românească, unde este copiat de Dumitru din Cîmpulung din porunca mitropolitului Teodosie Veștemeanul. *(Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al* **Vechiului Testament** *tradus de Nicolae Milescu*, V, 11.1).

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

Dumitru din Cîmpulung, puteau fi dezvăluite în 1687 ? După opinia noastră, la o astfel de întrebare nu se poate răspunde decît într-un singur fel. Revizorii din prima fază nu sînt aceiaşi cu revizorii din a doua fază, care asigură tehnoredacţia, după ce revizuiesc textul traducerii în vederea tipăririi. Data elaborării textului transcris tîrziu de Dumitru trebuie să fie mult mai veche, începînd cu anul 1668, cînd Milescu părăseşte Moldova, şi se desfăşoară pe o perioadă de cîţiva ani, timp în care are loc prima revizie, făcută probabil de Dosoftei. Revizorul sau revizorii din prima fază, care nu au nici o legătură cu revizorii din faza a doua, nu mai puteau să fie menţionaţi de către cei care se ocupau de tipărirea textului, după atîta timp, între anii 1667—1668, din motivele pentru care este îndepărtat şi numele lui Milescu, traducătorul căruia îi aparţine cea mai întinsă partea a *Bibliei* tipărite spre gloria lui Şerban Cantacuzino. Interese politice, care fac să ne întoarcem cu douăzeci de ani în urmă, în Moldova anului 1668, cînd Milescu este nevoit să-şi părăsească ţara, par a ne explica aceste omisiuni de nume, de-a dreptul surprinzătoare chiar într-o epocă în care paternitatea spirituală nu era privită cu consideraţia de mai tîrziu.

Faima nu prea bună de uneltitor împotriva domnului Iliaş Alexandru şi depărtarea de ţară fac ca numele lui Milescu să fie dat uitării. Odată cu el, dispar din memoria contemporanilor şi numele primilor revizori ai traducerii sale, persoane care îl cunoşteau şi pe care le cunoştea, cu care trebuie să fi avut legături directe în Moldova, pînă în 1668 şi chiar după aceea, prin corespondenţă [1]. Printre cunoştinţele apropiate de atunci ale lui Milescu se află şi Dosoftei, episcop de Roman la căderea în dizgraţie a spătarului. Ambii cărturari, spirite rafinate de cutură, buni cunoscători ai limbilor clasice, cu bune studii în şcolile de peste hotare, manifestau acelaşi interes pentru traducerile religioase din limba greacă. Ipoteza lui N. A. Ursu că Dosoftei este revizorul principal al traducerii lui Milescu din prima fază ni se pare plauzibilă. Ea concordă, din punct de vedere istoric, cu părerea noastră, care nu este şi a lui N. A. Ursu, că spătarul moldovean, cu aspiraţii voievodale, a păstrat manuscrisul traducerii sale din *Vechiul Testament* atîta timp cît i-a fost în putinţă, adică pînă la expatriere, în speranţa că-l va putea termina. Noi nu vedem, în nici un chip, logica cedării de către Milescu, încă din 1664, a unui manuscris neterminat, probabil într-o fază şi mai îndepărtată de cea finală atunci, la cererea lui Şerban Cantacuzino, cum presupunea Hasdeu, prin nimic altceva dovedită decît prin rolul lui important în tipărirea *Bibliei* mult mai tîrziu, peste aproape un sfert de secol, cînd se bucura pe deplin de autoritatea domnească, politică şi financiară, cînd era deci capabil să patroneze cu adevărat o realizare culturală atît de importantă, fără precedent în ţara noastră. „Atribuind lui Şerban iniţiativa operei de care, probabil, a beneficiat numai", va constata cu dreptate Virgil Cândea [2], se formulează „o simplă ipoteză", neconfirmată de fapte. Mai mult decît atît, luarea anilor în care Milescu a îndeplinit funcţia de agent diplomatic al lui Grigore vodă Ghica la Constantinopol (1661—1664), ca ani de lucru la traducerea *Vechiului Testament*, după mărturia mitropolitului Gheorghe al Moldovei, ni se pare o operaţie mecanică, evident comodă, pentru că simplifică prea mult lucrurile. Sursa ne spune doar că a lucrat la această traducere în perioada cît a îndeplinit această funcţie, nu că a terminat-o în acest interval sau că ar fi încredinţat-o, direct sau indirect, lui Şerban Cantacuzino, pe atunci departe de domnie şi de influenţa de mai tîrziu, doar un simplu posibil candidat la tron, printre atîţia alţii, într-un Constantinopol corupt şi atît de imprevizibil cînd era vorba de acordarea acestei înalte şi rîvnite funcţii. Faptul că spătarul moldovean nu avea gata întreaga lucrare, după planul de lucru mult mai pretenţios pe care şi-l fixase iniţial, nici în anul 1668, şi totuşi o încredinţează altor persoane pentru a o duce la bun sfîrşit, trebuie privit cu totul altfel. În 1668, plecînd din ţară, cu alte gînduri de viitor, cedarea manuscrisului devenea o necesitate inexistentă în 1664, şi în anii următori, cînd toate speranţele spătarului Milescu se legaseră de o carieră care-l plasa în cercurile boierilor moldoveni din străinătate, din preajma lui Gheorghe Ştefan în special, şi, în finalul perioadei, de la curtea de la Iaşi, a lui Iliaş Alexandru. Aceste argumente logice ni se par mai credibile decît speculaţiile intrării manuscrisului lui Milescu în cercul cărturarilor munteni din jurul viitorului domn Şerban Cantacuzino, cum s-a crezut multă vreme, începînd cu Hasdeu, sau în cercurile clericale muntene, de unde trece în aceleaşi cercuri bisericeşti, din Moldova de data aceasta, cum crede N. A. Ursu [1].

Prima revizie a manuscrisului lui Milescu s-a efectuat, după părerea noastră, în Moldova, după anul 1668, de cei cărora le-a încredinţat traducerea chiar Milescu, printre care se va fi aflat şi Dosoftei. N. A. Ursu a adunat, în studiile sale din ultimii zece ani [2], în care se ocupă de paternitatea lui Dosoftei asupra primei revizii a traducerii lui Milescu a *Vechiului Testament*, numeroase fapte de limbă care atestă, pe de o parte, conservarea unui strat lingvistic moldovenesc, care poate să aparţină chiar traducătorului, şi, pe de altă parte, o serie de elemente care sînt specifice scrisului lui Dosoftei. Nu vom trece aici în revistă faptele de limbă pe care se sprijină, în demonstraţia sa, N. A. Ursu, ci vom reţine doar concluziile sale, aşa cum sînt formulate în primul volum al ediţiei critice a operelor lui Dosoftei pe care l-a publicat în 1978. Editorul mitropolitului moldovean crede a fi identificat „în textul nesemnat al *Cuvîntului înainte către cititori* din ms. 45 stilul şi limba lui Dosoftei" [3], continuînd cu argumentele pe care se întemeiază : „Unele formulări specifice şi preferinţa pentru anumite cuvinte şi forme, cunoscute din prefeţele tipăriturilor lui Dosoftei, se întîlnesc şi aici" [4]. După stabilirea raportului dintre prefeţe, se trece la generalizarea operaţiei : „Odată stabilit acest lucru, cercetarea comparativă a *Psaltirii* din ms. 45 cu *Psaltirea de-nţâles* (1680) şi a pasajelor din *Vechiul Testament* cuprinse în *Parimiile preste an* (1683) cu textele corespunzătoare din ms. 45, precum şi analiza notelor

[1] Despre legăturile lui Nicolae Milescu cu românii, în timp ce se afla în Rusia, informează P.P. Panaitescu, *op. cit.*, paragraful *Nicolae Milescu şi românii*, p. 68—76.

[2] *Op. cit.*, p. 122.

[1] N.A. Ursu este de părere că iniţiativa traducerii *Vechiului Testament* aparţine bisericii din Muntenia şi că manuscrisul lui Milescu s-a întors la cei care l-au însărcinat cu această lucrare : „După cum se ştie, prima traducere integrală a *Vechiului Testament* în limba română, prin intermediul grecesc, a fost făcută de Nicolae Milescu, între anii 1661—1664, probabil la propunerea mitropolitului Ştefan al Ţării Româneşti" *(Un cărturar puţin cunoscut, de la mijlocul secolului al XVII-lea : Dantile Andrean Panoncanul*, în „Cronica", XVI, 1981, nr. 43, p. 5, 8). Din Ţara românească, la intervenţia mitropolitului de aici, manuscrisul ajunge la omologul său din Moldova, Sava I, care i-l încredinţează lui Dosoftei, controlul bisericii asupra traducerii nelncetînd nici o clipă : „Din faptul că însărcinarea i-a fost dată [lui Dosoftei] de către mitropolitul Moldovei, căruia i se va fi adresat în acest scop mitropolitul Ţării Româneşti, rezultă în mod clar că de traducerea *Bibliei* se preocupau conducătorii bisericii" (Dosoftei, *Opere*, I, p. 512).

[2] O sinteză a acestor cercetări, sprijinită pe un material de limbă foarte bogat, face N.A. Ursu în studiul citat şi mai înainte, *Noi informaţii privitoare la manuscrisul autograf şi la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu*, în revista „Limba română", începînd cu nr. 5, 1988.

[3] *Op. cit.*, p. 507.

[4] *Ibid.*

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

marginale din manuscris, care — după cum am văzut — aparţin celui care a revizuit traducerea, ne-au condus la concluzia că, într-adevăr, *Dosoftei este cărturarul care a făcut prima revizie a traducerii* Vechiului Testament *a lui Milescu* (s.a). Identificarea aceasta explică şi prezenţa sporadică şi oarecum enigmatică în *Biblia* de la Bucureşti a unor cuvinte care caracterizează scrisul lui Dosoftei"[1]. Ipoteza lui N. A. Ursu a fost pusă la îndoială de Virgil Cândea, care o găseşte „seducătoare", dar insuficient argumentată[2], şi respinsă cu violenţă de Liviu Onu[3].

Virgil Cândea îşi sfîrşeşte comentariile cu privire la ipoteza lui N. A. Ursu, după care Dosoftei ar fi fost revizorul principal al traducerii *Vechiului Testament* a lui Milescu, nu atît printr-o concluzie de respingere a acesteia, cît mai curînd printr-o invitaţie la continuarea discuţiei, rezultatul final fiind sporirea problelor lingvistice pe care se bazează autorul ei: „Şi tocmai pentru că nu ne declarăm împotriva ipotezei ca atare, pentru că sîntem convinşi că învăţaţii români cooperau şi apreciem orice dovadă care atestă această unitate de creaţie, am fi bucuroşi ca N. A. Ursu, într-un studiu consacrat anume ipotezei sale, să ne înfăţişeze cu argumente filologice suficiente cît din lucrul lui Milescu a fost îmbunătăţit de Dosoftei"[4]. Răspunsul lui N. A. Ursu se produce într-un studiu întins, documentat riguros, în curs de apariţie în revista „Limba română": *Noi informaţii privitoare la manuscrisul autograf şi la textul revizuit al* Vechiului Testament *tradus de Nicolae Milescu*[5]. Cercetătorul ieşean îşi menţine integral punctul de vedere şi concluziile exprimate anterior, lărgind foarte mult, aşa cum i se ceruse (atît de Virgil Cândea cît şi de Liviu Onu) argumentele filologice pe care îşi întemeiază ipoteza. Prea bogat ca să poată fi prezentat parţial sau rezumativ, materialul lingvistic extras, în sprijinul tezei sale, de N. A. Ursu din cercetarea atentă a ms. 45 ne pune pe urmele unui fapt de cea mai mare importanţă. Autorul atrage atenţia că revizorul ms. 45 pune în paranteze unghiulare roşii cuvinte, fraze şi chiar pasaje întregi pe care le traduce după ediţia engleză a lui R. Daniel şi nu după cea de la Frankfurt, folosită de Milescu, pe care n-a putut-o consulta decît de la f. 170 înainte. Analizînd numai adaosurile mai întinse din parantezele roşii, N. A. Ursu formulează, cu prudenţa pe care i-o impune lipsa autografului lui Milescu, o primă concluzie importantă: „Prezenţa în ms. 45 a acestor pasaje mai mari traduse de revizor după ediţia R. Daniel prezintă o deosebită importanţă pentru aprecierea caracterului reviziei (evident, o apreciere aproximativă, în lipsa autografului lui Milescu). Aceste pasaje conţin şi preţioase mărturii lingvistice că primul revizor al manuscrisului lui Milescu vorbea un grai românesc de tip nordic, moldovenesc (sau ardelenesc)"[6]. Sînt înşirate, în continuare, numeroase fapte de limbă care confirmă această apartenenţă a textelor traduse de revizor la aria dialectală arătată, după care se formulează două concluzii finale, care răspund celor două obiective propuse: demonstrarea caracterului reviziei şi identificarea aceluia sau acelora care o efectuează. Reproducem, într-o formă prescurtată, ambele concluzii: „Prima se referă la caracterul revistei traducerii *Vechiului Testament* făcută de Milescu, pe care o reflectă copia aflată în ms. 45. Deşi nu avem manuscrisul autograf al lui Milescu, pentru a-l compara cu textul copiat în ms. 45, evasiidentitatea limbii fragmentelor traduse de revizor cu limba textului revizuit de el al traducerii lui Milescu poate constitui un indiciu că, revizuind şi transcriind manuscrisul lui Milescu, revizorul a operat modificări în textul acestuia. Firește, nu putem determina amploarea intervenţiei revizorului în manuscrisul lui Milescu [...] A doua concluzie priveşte originea locală a revizorului. Am văzut mai sus că în fragmentele traduse de revizor şi în indicaţiile marginale adăugate de el traducerii lui Milescu apar o serie de particularităţi ale graiurilor româneşti nordice (folosirea africatelor *ğ, dz*, în locul fricativelor *j, z*, procliza articolului hotărît *ii* al genitiv—dativului unor nume proprii feminine, folosirea termenilor regionali *aleş, farmac, rocoşire* şi, eventual, *tîmpi*). Posibilitatea ca asemenea particularităţi ale graiurilor româneşti nordice să fi fost însuşite de către un revizor muntean din textul moldovean al lui Milescu ni se pare exclusă. Dacă ar fi fost muntean sau oltean, primul revizor al manuscrisului autograf al lui Milescu nu numai că nu ar fi folosit în fragmentele traduse de el elemente specifice graiurilor româneşti nordice, ci, în mod firesc, ar fi eliminat elementele respective şi din textul pe care, revizuindu-l, îl transcria..."[1]. Concluziile lui N. A. Ursu ni se par judicioase. Ceea ce nedumireşte, de la prima vedere, pe oricine face comparaţia între ms. 45 şi textul *Bibliei* tipărit în 1688, este prezenţa unor particularităţi lingvistice moldoveneşti, sau nordice în general, în manuscris, şi absenţa lor din textul tipărit, deşi se susţine cu atîta ardoare că aceiaşi dascăli munteni au făcut ambele revizii. De aici nu se poate desprinde decît o singură concluzie. Toate moldovenismele, ca să le numim astfel, care se găsesc în ms. 45 şi nu se mai găsesc în textul tipărit în 1688, se datoresc unei revizii nemunteneşti. Prezenţa lui Mitrofan, episcopul de Huşi, care a lucrat ca diortositor al *Bibliei* de la 1688, a favorizat pătrunderea unor particularităţi nemunteneşti, cum s-a şi afirmat de atîtea ori, în textul tipărit. Cu toate acestea, „dascălii locului", care pregătesc pentru tipar textul lui Milescu, revizuindu-l, şi-au impus punctul de vedere şi au eliminat o parte din aceste particularităţi păstrate din manuscrisul autograf sau introduse în procesul primei revizii, efectuată de cărturari care se conduceau, parţial, după alte norme în scris, influenţaţi de particularităţile dialectale dintr-o altă zonă a ţării. Dacă prima revizie ar fi fost făcută de către aceiaşi revizori, rezultatele nu puteau fi decît identice, adică particularităţile nemunteneşti din ms. 45 ar fi fost eliminate de la început, aceleaşi cauze conducînd, întotdeauna, la efecte similare. Prima revizie a manuscrisului autograf al lui Milescu a avut loc, aşadar, în Moldova, aşa cum am afirmat şi mai înainte, după plecarea spătarului, în condiţiile arătate, din ţară. Ea a fost efectuată, după toate probabilităţile, de către Dosoftei şi colaboratorii lui, cum presupune N. A. Ursu, în înţelegere, poate, cu cercuri ecleziastice şi cărturăreşti mai largi, interesate, atît la Iaşi cît şi la Bucureşti, de publicarea *Bibliei*. Această dorinţă va deveni o realitate acolo unde condiţiile tipăririi vor fi cele mai favorabile şi, numai de la această dată, începe patronajul lui Şerban Cantacuzino şi rolul cărturarilor munteni în realizarea unui obiectiv cultural atît de important.

A doua revizie. Pregătirea textului pentru tipar. *Biblia* de la Bucureşti s-a tipărit în decurs de un an (noiembrie 1687—noiembrie 1688), iar revizuirea din nou a traducerii lui Mileseu a *Vechiu-*

[1] *Ibid.*
[2] Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 164—171.
[3] Vezi articolele sale din „Revista de istorie şi teorie literară", „Limba român" şi „Studii şi cercetări lingvistice", citate mai înainte.
[4] Virgil Cândea, op. cit., p. 171.
[5] Două părţi din acest studiu au apărut deja: I, LR, XXXVII 1988, nr. 5, p. 455—468; II, LR, XXXVII, 1988, nr. 6, p. 521—534
[6] N.A. Ursu, *Noi informaţii cu privire la manuscrisul autograf şi la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu* (I), LR, XXXVII, 1988, nr. 5, p. 464.

[1] N.A. Ursu, *stud. cit.*, (II), LR, XXXVII, 1988, nr. 6, p 533—534

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

lui Testament (la care se adaugă acum și *Noul Testament*, tipărit cu aproape două decenii mai înainte la Bălgrad) de către cărturarii însărcinați în mod special să pregătească editarea textului integral al Bibliei trebuie să fi durat cel puțin un an, cu un număr mai mare de colaboratori, acei atît de vag indicați sub numele de „oameni ai locului" în prefața semnată de Șerban Cantacuzino. În pagina de titlu se face o afirmație, care a fost luată adeseori *ad litteram*, că întreaga lucrare, atît *Vechiul Testament* cît și *Noul Testament*, s-a tălmăcit din porunca lui Șerban Cantacuzino: *Bibliia adecă Dumnezeiasca Scriptură ale cei vechi și ale cei noao lêge toate care s-au tălmăcit dupre limba elinească spre înțelêgera limbii românești cu porunca preabunului creștin și luminatului domn Ioan Șărban Cantacozino Basarabă voievodă*. Autoritatea unei astfel de declarații a acreditat părerea, pe care o regăsim la mulți istorici literari, din mai multe generații, începînd cu aceea a lui Hasdeu, că domnitorul ar fi solicitat lui Milescu, încă de pe vremea cînd acesta era slujbaș al curții din Țara Românească, să execute traducerea *Vechiului Testament* din grecește. Tot Șerban a preluat, direct sau prin emisarii săi, manuscrisul (neterminat!) al spătarului, în 1664, l-a încredințat unor dascăli „ai locului" să se ocupe de el în vederea îmbunătățirii și finisării textului și l-a trimis la tipar peste mai mult de două decenii. Avem toate motivele să ne îndoim, după cum am văzut, de autenticitatea unei astfel de evoluții lineare, pe un interval de timp atît de îndelungat, a efectuării traducerii și pregătirii ei, prin revizii repetate, pentru tipar. Oricare ar fi fost domnul în scaun, acesta ar fi beneficiat, așa cum se întîmplă uneori în lumea vanităților oficiale, de meritele care se atribuie automat puterii. De altfel este lesne de înțeles că nu toate cărțile, unele din ele cuprinzînd chiar texte ritualice, cum sînt *Evangheliile*, pe care figurează la loc de cinste numele domnitorului, semnatar al prefeței, sînt rezultatul inițiativei acestuia, chiar dacă se declară acest lucru, cum este cazul *Evangheliei* de la București, 1682 [1]. A ignora faptul că puterea, cu cît este mai absolută, își asumă cu aroganță toate meritele, ar fi, în acest caz ca și în atîtea altele, o mare eroare. O altă mențiune, din aceeași pagină, vine să confirme îndată adevărul acestei afirmații. Decedat la 28 octombrie 1688, Șerban Cantacuzino își pierde imediat prioritatea dobîndită prin autoritatea funcției, ca s-o nu-

[1] Sînt mari asemănări între prefața domnului din *Evanghelia* de la 1682 și din *Biblia* de la 1688. Reproducem cîteva fraze semnificative din *Evanghelie*: „Acestea cunoscînd și noi, avînd învățătură de la strămoși pentru Dumnezăiască credință, și cum că credința care iaste noao dată de Proroci și de Apostoli, făr de fapte iaste moartă, și sufletul credinții sînt faptele, nevoitu-ne-am și noi să ne arătăm credinții cu fapte, de vréme ce, den mila lui Dumnezău, ne-am învrednicit Cinstitului acestui Scaun al moșilor strămoșilor noștri a fi stăpîn și oblăduitoriu. Am socotit ca să îndereptăm cêia ce iaste folositoare sufletelor, și avînd nădêjde pentru cêle viitoare bunătăți, ne-am nevoit de am săvîrșit acest lucru Dumnezăesc, svinta aceasta Evanghelie, care nefiind mai denainte tocmită la slovenie să să cetêscă după rînduiala zilelor și a sărbătorilor celor domnești și ale svinților, poruncit-am fratelui nostru Iordachie Cantacuzino, vel stolnic, de o au îndereptat și o au așăzat precum umblă cea ellinească, și întru toate asêmenea, după orînduiala Besêrecii Răsăritului, alcătuindu-se și svintele cuvinte, spre mai aleasă înțelêgere a limbii românești" (p. 4). Cu „porunca și cheltuiala" domnului cartea intră în Tipografia Mitropoliei, sub păstoria lui „Kir Teodosie mitropolitul". Credem că Sextil Pușcariu vede, de data aceasta, mai exact raportul dintre domn și mitropolit, biserica fiind prima interesată în tipărirea cărților de ritual: „Sub privegherea mitropolitului Teodosie, se publică cu cheltuiala domnului și se împart în toată țara, în dar, *Litughia* (1680), *Evanghelia* (1682) și *Apostolul* (1683)" (*Istoria literaturii române*. Epoca veche, ediție îngrijită de Magdalena Vulpe, postfață de Dan C. Mihăilescu, Editura Eminescu, București, 1987, p. 82. În 1687—1688, ca o consecință a aceleiași politici a bisericii și a domnului, se tipărește *Biblia*, care urma să se răspîndească în toate părțile locuite de români.

mim astfel, și împarte meritele inițierii și tipăririi Bibliei cu urmașul său Constantin Brîncoveanu: „și cu îndemnarea dumnealui Costandin Brâncoveanul, marele logofăt, nepot de sor al măricei sale, carele, după prestăvirea acestui mai sus-pomenit domnu, putêrnicul Dumnezău, den alêgerea a toatei Țări Românești, pre dumnealui l-au coronat cu domniia și stăpînirea a toată Țara Ungrovlahiei și întru zilele măriei sale s-au săvîrșit acest dumnezăiesc lucru, carele și toată cheltuiala cea de săvîrșit o au rădicat". În astfel de condiții, dispariția numelui lui Milescu, sau a altora care s-au străduit pentru realizarea acestei opere monumentale, din șirul acelora care trebuiau menționați în cuvintele lămuritoare asupra alcătuirii traducerii și ediției, nu poate să mai surprindă pe nimeni.

Textul *Biblici* care se tipărește la București, în tipografia mitropolici, între 1687—1688, este reproducerea cu modificări a *Vechiului Testament* tradus de Milescu și a textului, de asemenea revizuit substanțial, al *Noului Testament* tipărit la Bălgrad în 1648 de Simion Ștefan. Textul *Bibliei* de la București este foarte asemănător, în partea lui cea mai întinsă, cu textul din ms. 45. Diferențele sînt rezultatul celor două revizii pe care le-a suportat: una mai veche, în Moldova, și alta, efectuată în preajma tipăririi, în Țara Românească. La tipar este trimis textul rezultat din revizuirea pentru a doua oară a traducerii lui Milescu de către cărturarii munteni însărcinați în mod special cu tipărirea *Bibliei*. Relatările asupra acestor persoane sînt destul de vagi uneori [1], alteori surprinzător de exacte. Ele sînt vagi în prefețele principale, semnate de domn și de patriarhul Ierusalimului, și mult mai exacte în precizările finale, oarecum mai tehnice, mai apropiate de ceea ce se așteaptă astăzi de la informațiile precise care explică metoda de lucru și comunică punctul de vedere al editorului. Prefața semnată de Șerban Cantacuzino, un fel de autoslăvire (chiar dacă n-o scrie el) cucernică, și cea semnată de Dosithei, patriarhul Ierusalimului, un elogiu adus domnului pentru a-i cîștiga bunăvoința și pentru alte înfăptuiri în folosul bisericii, sînt opere de oratorie religioasă și politică mai mult decît necesare auxiliare tehnice ale unei ediții. Printre rînduri, descoperim însă și cîteva elemente care ne interesează din punctul de vedere pe care îl urmărim aici: alcătuirea ediției.

Folosind cu abilitate parabola talanților, voievodul își face un autoportret de înțelept cucernic, înfățișîndu-se ca sluga credincioasă care și-a „neguțătorit" bine darul primit: „Nu vom putea într-alt chip să ne deșteptăm sufletele den somnul cel greu al trupului acestui deșărt, care pănă la cea de apoi să strică, fără decît cu cea folositoare aducere aminte de porunca lui Hristos, la care ne îndeamnă cu credință să neguțătorîm talantul ce ni s-au dat" [2]. Vorbele înțelepte, cu un apel susținut la *Pildele lui Solomon*, sînt dirijate spre justificarea autorității domnești, pusă în serviciul supușilor nu împotrivă lor: „Căci cu aceasta ne aducem aminte că darul ce l-am luat nu l-am luat numai pentru noi, ce și pentru alții" [3]. Toate acestea, la care se adaugă și argumente din „filosofii elinilor" („avuția cea închisă nu iaste avuție"), conduc la încheierea că „talantul" cu care a fost dăruit domnul a rodit desăvîrșit în „tălmăcirea aceștii Sfinte Scripturi". Stilul de predică al acestei prefețe l-ar indica mai degrabă pe un cleric

[1] Nicolae Iorga observă în *Istoria literaturii românești*, I, 1925: „De aceștia se vorbește fără a-i deosebi prin nume: ei sînt numai «alții care s-au întîmplat... și ai noștri oameni ai locului, nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limbă ellinească avînd știință ca să o tălmăcească», sau «acei ce s-au întîmplat dascali»" (p. 394).

[2] *Ediția noastră*, p. 137.

[3] *Ibid.*, p. 139.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

decît pe domn ca autor. În fraza liminară, domnul îl menționează mai întîi pe „preasfințitul mitropolit chir Theodosie", cu tot clerul, episcopi, egumeni preoți, după care se adresează „blagorodnicilor boiari și tuturor celorlalți pravoslavnicilor creștini". Poate că autorul prefeței este chiar Teodosie Veștemeanul, mitropolitul Țării Românești de atunci, controversat ca personalitate literară [1], sau vreun cleric învățat din anturajul său, o dovadă în plus că biserica nu se putea ține departe de un eveniment atît de important în viața ei, că tipărirea *Bibliei* pe înțelesul credincioșilor. Biserica este cea dintîi interesată, cum se argumentează și în această prefață, să răspîndească „la toți dumnezăiescul cuvînt știind bine că Dumnezău au poruncit sfinților săi ucenici și apostoli să propoveduiască pre făcătoriul de viață, cuvîntul său la toată zidirea, ca să nu rămîie cineva neluminat de strălucirea darului său, care vedem pănă în zioa de astăzi că n-au rămas nici un neam, nici o limbă (macară și varvară și carii la cêle de apoi hotară ale lumii depărtați) ca să nu citească întru a lor limbă dumnezăiasca Scriptură" [2]. Acestea sînt mai degrabă argumentele conducătorului bisericii de atunci din Țara Românească decît ale capului puterii civile, care semnează prefața. Interesul lui Teodosie pentru traducerea în românește a *Vechiului Testament* este de altfel veche, dovedită de implicarea lui în elaborarea ms. 45, în care se păstrează traducerea, revizuită, a spătarului Milescu.

De un interes deosebit pentru cunoașterea modului în care s-a tălmăcit și s-a editat *Biblia* în limba română, în secolul al XVII-lea sînt cîteva mențiuni, destul de vagi și de reticente, cu un caracter aparte, din cuvîntul domnului. Acestea s-ar putea să fi fost introduse, sau măcar inspirate, de editor. Scrise într-un stil neutru, aceste rînduri, pe care le citățm în întregime, au un caracter strict tehnic și se deosebesc de restul acestei prefețe, redactate, după cum am văzut, cu intenții encomiastice, în stil de predică religioasă: „Și aceasta am făcut la tălmăcirea aceștii Sfinte Scripturi, făcînd multă nevoință și destulă cheltuială, despre o parte puind dascali știuți foarte den limba elinească, pe preaînțeleptul cel dentru dascali ales și arhiereu Ghermano Nisis, și, după petrecerea lui, pre alții care s-au întîmplat, și despre altă parte ai noștri oameni ai locului, nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limba elinească avînd știință, ca să o tălmăcească [1], carii luînd lumină și dentr-alte izvoade vechi și alăturîndu-le cu cel elinesc al celor 70 de dascali, cu vrêrea lui Dumnezău o au săvîrșit precum să vêde. Și măcară că la unele cuvinte să fie fost foarte cu nevoie tălmăcitorilor pentru strimtarea limbii românești, iară încăș avînd pildă pre tălmăcitorii latinilor și slovênilor, precum aceia așa și ai noștri le-au lăsat precum să citesc la cea elinească" [2]. Citită cu atenție, această însemnare, aparent fugară, ne dezvăluie, nu atît prin ceea ce comunică ci mai ales prin ceea ce tăinuiește, că, de fapt, nu este vorba de o tălmăcire care se efectuează acum, în faza premergătoare tipăririi, într-un timp atît de scurt, ci de una existentă deja, care trebuia doar revăzută, prin „alăturarea" unor „„izvoade vechi" „cu cel elinesc al celor 70 de dascali". Dascălii care fac această nouă confruntare a vechilor izvoade (știm din prefețele manuscriselor 45 și 4 389 că printre acestea figura și traducerea lui Milescu) stabilesc acum textul definitiv al *Bibliei*, așa cum a apărut în 1688, după cum rezultă și din cuvintele prefeței: „o au săvîrșit precum să vêde".

Dintre numele înfăptuitorilor acestei monumentale opere, domnul nu reține în prefață decît unul, acela al lui Ghermano Nyssis, episcop și elenist învățat, care avea, fapt oarecum semnificativ, legături destul de strînse cu Teodosie Veștemeanul. Rolul acestui prelat grec nu putea, cum s-a constatat, să-l depășească pe acela al unui consultant [3] mai învățat („ales"), în unele privințe, în materie de exegeză teologică în primul rînd. Laudele pe care i le aduce domnul, nominalizîndu-l, împing într-un con de umbră meritele „oamenilor locului", acei harnici și pricepuți dascăli care întreprind compararea izvoadelor și definitivează textul care se trimite la tipar, logofeții Șerban și Radu Greceanu în primul rînd, fără să mai vorbim de munca în tipografie a lui Mitrofan, fostul episcop de Huși. Dintre consultanții prezumtivi nu este menționat nici stolnicul Constantin Cantacuzino, se pare în relații nu prea bune cu domnul în această perioadă. Alături de numele lui Șerban Cantacuzino, cu greu mai sînt îngăduite și altele în această ierarhizare oficială a meritelor: Ghermano de Nyssis, director al Academiei grecești din Constantinopol și al celei similare din București, și Teodosie, mitropolitul țării, căruia de altfel nu i se subliniază nici un merit în realizarea acestei opere. *Biblia* românească devine astfel înfăptuirea unui singur om, domnul țării, fapt reflectat cel mai bine în cea de a doua prefață, extrem de elogioasă la adresa lui Șerban Cantacuzino, semnată de Dosithei, patriarhul Ierusalimului [4].

Ioan Șărban Cantacuzino Basarab voievod, cum semnează cu conștiința nobleței și vechimii de nume care legitimează pretenții domnești, dar și imperiale, este înfățișat în prefața patriarhului Dosithei al Ierusalimluui ca un creștin și un domn desăvîrșit. Întreaga

---

[1] Nicolae Iorga îl privește cu îngăduință și simpatie, dar foarte de sus, pe mitropolit, contestîndu-i pînă și prefețele pe care le semnează: „Prefețele se fac de cele mai multe ori în numele acestui prelat, ar fi o greșală să i se atribuie vreun rol literar, — bunul bătrîn fiind înainte de toate un om cucernic, și un credincios al domnilor din neam cantacuzinesc, pe lîngă cari a stat" (*Istoria literaturii românești*, București, 1925, p. 393). Mai apasă asupra mitropolitului Teodosie și bănuiala de conservatorism, de unde rezultă neîncrederea sa în forțele regeneratoare ale limbii române literare și, în consecință, timiditatea care i s-a reproșat în fața noului, mărturisită cu naivitate în prefața la *Liturghia* din 1680: „Iară *Liturghita* toată a o prepune pre limba noastră și a o muta, nice am vrut, nice am cutezat" (BRV, I, p. 234). Sînt arătate și cauzele: „pentru scurtă limba noastră", „pentru lipsa dascălilor", „pentru neînțelegerea năroadelor", care n-au acces la „tainile ce sînt", și, mai ales, „pentru neobiciaiul besêrecii noastre ce pănă astăzi n-au ținut" (*ibid.*). Acest „program" cultural negativ l-a dezavantajat pe mitropolit în ochii posterității. N. Iorga crede că chiar în această prefață din 1680 se amestecă, într-un pasaj, pana lui Dositei al Ierusalimului (*op. cit.*, p. 394), în altă parte, aceea a lui Constantin Cantacuzino (*op. cit.*, p. 395—396). Poate că i se face însă o nedreptate mitropolitului ca editor, necitindu-se cu încrederea cuvenită, din motivele arătate, o frază ca aceasta din prefața la *Liturghie*: „gîndesc și alte cărți a mai da la lumină, cît voi putea iar zic pentru folosul și adaosul lipsitului neamului nostru" (*ibid.*). Ce traduceri în limba română intrau în acest proiect al «conservatorului» mitropolit? Cam tot ce s-a tipărit, numai spre cinstea lui Șerban Cantacuzino, în timpul domniei sale bogate în cărți, pînă la *Biblia* din 1688, care nu-i reține numele printre cei ce colaborează la elaborarea ei, nici ca realizare editorială, decît în formula oficială obligatorie din prefața domnului: „s-au dat în tipografie de s-au tipărit în sfînta Mitropolie den București, fiind arhiereu și păstoriu creștinescului acestui norod preasfințitul părintele nostru Theodosie mitropolitul" (*ed. noastră*, p. 139).

[2] *Ed. noastră*, p. 139.

[1] O formulă asemănătoare, la fel de vagă, apare și în prefața domnului la *Apostol*, 1683: „Derept acéia poruncit-am a știuților și învățaților carii s-au întîmplat dascali de au tălcuit Sfînta Scriptură cea noao, spre bună înțelégirea limbii noastre" (BRV, I, p. 261). Aceștia sînt „dascalii" care au lucrat și la *Biblie*? Într-o formulare atît de vagă îi putem cuprinde măcar pe unii dintre ei. În mod evident aceștia sînt mai mulți decît cei doi frați Greceanu. Iorga vorbește de „*Comistunea* de dascăli", care-și încep lucrul cu *Liturghia* (*Istoria literaturii*, I, 1925, p. 396).

[2] *Ed. noastră*, p. 139.

[3] Al. Piru, *op. cit.*, p. 231—232.

[4] Această prefață, cum ar dovedi-o și caracterul ei encomiastic și de familie, a fost atribuită în parte, ca rezultat al unei „colaborări", stolnicului Constantin Cantacuzino. (Vezi N. Iorga, *Histoire des Roumains*, vol. VI, București, 1940, p. 451—452).

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

construcție retorică a textului este pusă sub un scurt citat din Apocalips: „Eu sînt cel dentăiu și cel de apoi". Cuvintele acestea capătă funcția unui motto potrivit pentru argumentarea, în stil encomiastic, a desăvîrșirii care-l apropie pe cel ales, prin neam, vrednicie și prin faptele sale, de divinitate. „Blagorodnia" lui Șerban vodă, spiță împărătească de la Bizanț, și basarabească, de la întemeierea Țării Românești, aceasta din urmă îndoielnică de altfel, este „fără de asemănare", așa cum fără de asemănare îi sînt și faptele sale, între care cea mai de seamă este tipărirea *Bibliei* în limba română: „Iară acum Sfînta Scriptură, prin nevoința măriei tale, să cetească și cunoscută să facă și la mari și la mici" [1]. Aceasta îl așează pe voievodul muntean mai presus de „Constantin împărat", de „Ulfila, episcopul gothilor" și de „Ptolomeu, împăratul Eghipetului" [2]. Dincolo de trecătoarele interese și țeluri, politice, de curte și de familie, care fac din Șerban Cantacuzino, ne încredințează prefața lui Dosithei, o figură ilustră a epocii sale, se așează înfăptuirea sa într-adevăr de laudă: „cu cît mai vîrtos vrednic de mii de laude ești măriia ta, care la un norod întreg dai cuvîntul lui Dumnezău ca oarece lumină fiind pănă acum supt acoperemînt și o pui în sfeșnic ca să luminèze celor den casă ai besericii noroade: rumânilor, moldovènilor și ungrovlahilor" [3]. Inițiativa tipăririi *Bibliei* de la 1688, ceea ce înseamnă de fapt, ca și în cazul *Bibliei* grecești, acoperirea cheltuielilor necesare, face nemuritor numele lui Șerban Cantacuzino. Cît privește tălmăcirea ei în limba română, aceasta are o istorie mai lungă, așa după cum am văzut, și meritele care decurg din înfăptuirea acestui mare act de cultură nu trebuie confundate cu altele, care țin doar de realizarea lui materială. Afirmația din prefața lui Dosithei: „că Vechea Scriptură tălmăcindu-o pre limba rumânească aiêve a să citi o ai făcut" [4], care transmite chiar și meritele de traducător lui Șerban Cantacuzino, trebuie înțeleasă numai așa. Traducerea îi aparține lui Milescu *(Vechiul Testament)* și acelora care l-au continuat, revizorilor din prima și din a doua etapă, acestora din urmă revenindu-le și meritul de a fi adăugat, într-un text unitar, *Noul Testament*, aspect deosebit de important, pentru că în felul acesta se realizează pentru prima dată traducerea integrală a *Biblici* în limba română.

Cea de a doua revizie a textului lui Milescu, executată de cărturarii munteni, acei „ai noștri oameni ai locului" despre care vorbește domnul în prefața sa, pune de fapt din nou în discuție chestiunea rolului fraților Greceanu, Șerban și Radu, în traducerea *Bibliei de la București*. Se știe că multă vreme ei au fost considerați ca autori ai acestei monumentale traduceri din secolul al XVII-lea. Mărturia lui Anton Maria Del Chiaro, secretarul lui Constantin Brîncoveanu, citată și comentată mai în toate istoriile literare românești care s-au preocupat de această traducere, părea grea, dacă nu imposibil, de contestat, cu toate că Hasdeu îl indicase pe Milescu, încă din secolul al XIX-lea, ca traducător. Părerea, susținută într-o vreme și de Nicolae Iorga [5], că frații Greceanu sînt traducătorii *Bibliei* de la București pătrunde pînă în istoriografia literară modernă [6]. Cel mai de seamă susținător al ei este N. Cartojan, care o răspîndește foarte mult prin autoritatea, multă vreme necontestată, a celei mai importante lucrări pe care o scrie: *Istoria literaturii române vechi* [1]. Dovezile cele mai de seamă pe care se sprijină această atribuire, citate de Cartojan pe larg [2], vin din surse aparent sigure. Cea dintîi este mărturia lui Del Chiaro, din importanta sa carte, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* (Veneția, 1713). Secretarul lui Constantin Brîncoveanu, un om deci care cunoștea bine evenimentele, mai noi sau mai vechi, de la curtea domnească, scrie limpede, referindu-se la tipăriturile românești din această epocă: „Între alte lucrări tipărite pînă azi în Valahia sînt și următoarele: Vechiul și Noul Testament, după versiunea celor 70, *tradusă în românește de doi frați boieri români din familia Greceanu* — unul din ei fu tatăl principesei Păuna, care trăiește acum la Veneția — ⟨e principesa Păuna, soția lui Ștefan Cantacuzino, fiul stolnicului, care a urmat pe tron lui Brîncoveanu⟩. Tipărirea acestei opere s-a început sub domnia lui Șerban Cantacuzino, în jurul anului 1688, și s-a terminat după cîțiva ani sub domnia lui Brîncoveanu" [3]. Informațiile lui Del Chiaro de la sfîrșit sînt nesigure sau voit greșite, pentru a îngroșa meritele lui Brîncoveanu în editarea acestei opere. De fapt tipărirea *Bibliei* era terminată la data înscăunării noului domn pe tronul rămas liber prin moartea lui Șerban Cantacuzino. Acest fapt pune sub semnul îndoielii și veracitatea afirmației cu privire la traducerea întregii *Biblii* de către frații Greceanu. La cele spuse de Del Chiaro cu privire la autorii acestei traduceri se adaugă și afirmațiile, la fel de categorice, ale lui Ion Filstich din Brașov. N. Cartojan le citează împreună cu informațiile pe care le dă fostul rector al gimnaziului săsesc din Brașov despre celelalte traduceri ale lui Radu Greceanu, văzînd în activitatea mai bogată de traducător din grecește a acestuia un argument în plus în favoarea tezei sale: *„Autorul acestei istorii, Radul logofătul din Greci, cu fratele său Șerban, au tradus Biblia din grecește în limba română.* De asemenea, acest Radu a transpus în limba română, din grecește, *Catechismum Graecae Ecclesiae (Mărturisirea ortodoxă)*. De asemenea, o scriere a lui Ioan Hrisostomul, care a fost numită Mărgăritare, despre virtuțile și viițiile oamenilor. Și încă multe alte opere a tradus" [4].

Mărturiile lui Del Chiaro și ale lui Filstich concordă cu adaosul făcut de cei doi frați la sfîrșitul cărții, p. 932, în care aceștia își subliniază meritele de traducători: „Tipăritu-s-au această sfîntă carte în oraș în București, însă cu cheltuiala Prea Luminatului, Prea Creștinului și prea Cuviosului Domnului și Stăpînului nostru Ioan Șărban C.B. Voevoda, Biruitoriului și Oblăduitoriului a toată Ugrovlahiia. Iară cu nevoința și îndireptarea celor care s-au întîmplat Dascali și mai mult deslușindu-se pre limba rumânească de cei mici și plecați dentru slugile Mării sale Șărban biv. 2, Logofet ⟨i fratele lui⟩ Radul Log." Termenul *deslusi* de aici („a deosebi, a distinge, a clarifica, a lămuri, a explica") este cel puțin echivoc [5] și nu conduce

[1] *Ed. noastră*, p. 147.
[2] *Ibid.*
[3] *Ibid.*
[4] *Ibid.*, p. 145.
[5] Pînă în 1915, cînd descoperirea ms. 4 389 îl determină să-și revizuiască părerea. (Vezi comunicarea *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu*, în „Analele Academiei Române", s. II, Memoriile secției istorice, XXXVIII, 1915—1916, p. 37—43).
[6] Ștefan D. Greceanu, C. Solomon, Șt. Ciobanu, Sextil Pușcariu, N. Cartojan, autorii tratatului Academiei: *Istoria literaturii române moderne*, I, 1961 ș.a.

[1] *Istoria literaturii române vechi*, 3 volume, Editura Fundației Regale pentru Literatură și Artă, București, 1940—1945.
[2] Nicolae Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, postfață și bibliografii finale de Dan Simonescu, prefață de Dan Zamfirescu, Editura Minerva, București, 1980, p. 392—393.
[3] Traducerea, paranteza < > și sublinierile aparțin lui N. Cartojan, *op. cit.*, p. 392.
[4] *Ibid.*
[5] N. Iorga este primul care citește bine această frază a Grecenilor: „În *Biblia* cea mare iscălesc la sfîrșitul Prefeței frații Șerban și Radu Greceanu, fii ai lui Tudor Șătrarul: ei zic că «au deslușit mai mult pre limba rumânească» [...] dar, uitîndu-se cineva mai de aproape la înțelesul acelor cuvinte, se va încredința că Grecenii n-au avut decît să facă ultima corectură la un manuscript pe care-l pregătiseră alții, mai mulți" (*Istoria literaturii românești*, I, 1925, p. 394).

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

obligatoriu la sensul de „a tălmăci". Noi credem că celor doi logofeți, „plecatele slugi ale măriei sale", rang care le dă doar dreptul la un loc modest, la sfîrșitul cărții, le revine meritul de „a fi deslușit" textul lui Milescu, așa cum rezultase acesta din revizia anterioară, la care adaugă textul *Noului Testament*, pe care de asemenea îl „deslușesc pre limbă rumânească", adică „îl clarifică", „îl lămuresc", comparîndu-l din nou cu textul grecesc ca și în cazul versiunii revizuite a *Vechiului Testament* tradus de spătar [1]. Mult mai „deslușit" se pronunță cei doi traducători în 1691, cînd scriu prefața dedicatorie la *Mărgăritare*: „Pentru acêea dară, ca să poată avea fieștecarele cunoștința celor ce ar fi și ar citi (că a citi neștine și a nu înțelêge, în zadar și în deșărtăciune iaste), Maria ta noao micilor și plecatelor slugilor ai poruncit, ca și acêste alêse cazanii și sfinte învățături, cărora și Margăritariuri le zicu, ale prea fericitului și marelui Sfînt și Dascal Zlatoust Ioan, dupre limba grecească într-noastră rumânească să le întoarcem" [2].

La urmă de tot, pe fila nepaginată a tipăriturii, apare numele lui Mitrofan, șeful tipografiei Mitropoliei și diortisitorul întregii lucrări: „A tot meșteșugul Tipografiei și îndireptării cuvintelor rumânești ostenitoriu, de Dumnezău iubitoriul Mitrofan, Episcopul de Huși. Și s-au început acest Dumnezăescu lucru în luna lui Noemvrie, anul de la începutul lunii 7196 și s-au săvîrșit în septevrie, anul 7197". Constantin Brîncoveanu se ridicase pe tronul Țării Românești în 28 octombrie 1688, în locul lui Șerban Cantacuzino, dată diferită de cea consemnată de Radu Greceanu în cronica sa [3]. Ne reține atenția, din însemnarea lui Mitrofan, un amănunt. Scuzîndu-se, după obicei, pentru eventualele greșeli care s-au putut strecura (și ele sînt numeroase, din cauza grabei cu care s-a lucrat în tipografie) din „slabă fire, carea nu lasă nici pre un om a rămînea fără greșală", Mitrofan precizează: „că pre cît am putut cu nevoință am lucrat, și pre cum am aflat în izvod așa am dat și în tipariu". Care era acest izvod și cum se înfățișa el? Era izvodul lui Milescu, așa cum îl păstrează ms. 45, pus la dispoziția „comisiei" de revizori de mitropolitul Teodosie, un text îndreptat de frații Greceanu, care aveau sarcina de a se ocupa de „deslușirea" lui? Au rescris frații Greceanu, îmbunătățindu-l, întregul text al *Bibliei*, *Vechiul Testament* revizuit mai înainte al lui Milescu și *Noul Testament*, așa cum rezultase din prefacerile succesive ale traducerii de la Bălgrad, din 1648, în tipăriturile muntene din epoca lui Șerban Cantacuzino (*Liturghia*, *Evanghelia*, *Apostolul*), alcătuite și adaptate nevoilor de cult de către „dascalii locului"?

Cine citește comparativ prefețele la cărțile menționate este surprins de o repetiție. În cărți și la date diferite, chiar și sub semnături diferite, întîlnim aceeași informație, foarte apropiată ca formulare, în ceea ce are ea esențial. În prefața la *Apostolul* tipărit în 1683, semnată de Șerban Cantacuzino, dar scrisă probabil de aceeași persoană care a redactat și prefața semnată de domn în *Biblia* de la București, prefață cu atît mai importantă cu cît se referă și la *Evenghelia* tipărită cu un an mai înainte, ni se comunică, destul de vag, cîteva date referitoare la „tîlcuitorii" acestor cărți, care sînt, fără îndoială, și autorii traducerii *Noului Testament* din textul tipărit în 1688: „Derept acéia poruncit-am a știuților și învățaților carii s-au întîmplat dascali, de au tălcuit sfînta scriptură cea noao, spre bună înțelégirea limbii noastre, și o au așăzat după orînduiala și urmarea grecescului typic. Și întăi s-au tălcuit evangheliile, care sînt în rînduiala legilor, precum s-au zis mai sus. Și acum iarăși și célélalte doao părți, adecă cea istoricească și filosofească, care sînt acéstea faptele Apostolilor" [1]. Reamintim și formularea din *Biblia* de la 1688, sub semnătura aceluiași Șerban Cantacuzino: „Și aceasta am făcut la tălmăcirea aceștii Sfinte Scripturi, făcînd multă nevoință și destulă cheltuială, despre o parte puind dascăli știuți foarte den limba elinească, pe prea înțeleptul cel dentru dascali ales și arhiereu Ghermano Nisis, și, după petrêcerea lui, pre alții care s-au întîmplat, și despre altă parte ai noștri oameni ai locului, nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limba elinească avînd știință ca să o tălmăcească" [2]. Formularea care ne interesează cel mai mult din cele două citate apare în *Biblia* de la 1688 și sub semnătura fraților Greceanu, după ce sînt subliniate mai întîi meritele voievodului: „Iară cu nevoința și îndireptarea celor ce s-au întîmplat Dascali" [3], după care se precizează propria lor contribuție care constă, cum am văzut, în „deslușirea pre limba rumânească" a textului. Acești „dascali care s-au întîmplat", învățați „foarte den limba elinească", sînt oare numai consultanții mai mult sau mai puțin întîmplători: Dosithei al Ierusalimului, Ghermano de Nyssis și alții, neidentificați? Credem că la această întrebare trebuie să răspundem afirmativ. Alături de aceștia existau (prin opoziție, prima formulare ne-o sugerează pe a doua) și o serie de consultanți permanenți, cu un rol umbrit, poate, dar mai important. Printre consultanții permanenți la realizarea unor astfel de opere de interes cultural și bisericesc se numărau învățatul stolnic Constantin Cantacuzino și mitropolitul țării, Teodosie Veștemeanul. Această consultație, care nu era numai filologică, dar și de exegeză teologică, era solicitată numai în cazul unor dificultăți pe care nu le puteau soluționa, sau nu-și luau răspunderea s-o facă, cei însărcinați cu stabilirea versiunii în limba română. Pentru *Biblia* de la București se mărturisesc a fi în această situație frații Greceanu. Ei sînt aceia care au fixat ultima formă a *Bibliei* din 1688, după ce s-au consultat, pentru chestiunile care le depășeau cunoștințele, teologice mai ales, cu alți dascăli „care s-au întîmplat", ar trebui să înțelegem, fără caracter permanent. Această revizie a textului integral, pe baza celui grecesc, cu intervenții care au necesitat rescrierea lui, de către revizorii înșiși sau de către copiștii însărcinați în mod special să facă această operație, pentru a ușura munca zețarilor, le creează fraților Greceanu conștiința de traducători ai *Bibliei* din 1688, cum au și fost într-o oarecare măsură, prin modificările pe care le propun, chiar dacă acestea nu modifică în adîncime textele românești folosite în alcătuirea noii versiuni. Din această ultimă revizie, operație cu totul nouă, pentru că se execută pe toată întinderea textului *Bibliei* (*Vechiul Testament* și *Noul Testament*), de către frații Greceanu, cei mai importanți dascăli recrutați din „ai noștri oameni ai locului", care

[1] Interpretarea noastră nu are cîtuși de puțin scopul de a scădea meritele Grecenilor, chiar dacă nu le recunoaștem calitatea de traducători ai *Bibliei* românești din secolul al XVII-lea. Acești cărturari își asumă o sarcină extrem de dificilă: aceea de a clarifica („deslușì") și unifica un text atît de întins și de divers ca proveniență. Șerban și Radu Greceanu nu sînt, și după părerea noastră, simpli tehnoredactori sau, cu atît mai puțin, corectori, cum constată și Antonie Plămădeală. (Vezi studiul *Biblia de la București. Cine a făcut traducerea?* în „Biserica ortodoxă română", XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 1 004—1 018).

[2] *Mărgăritare, adecă cuvinte de multe fêliuri a celui întru sfinți, părintelui nostru Ioan, arhiepiscopul Țarigradului, a lui Zlatoust*, București, 1691, f, 3 r-v, prefața către domn.

[3] *Începătura istoriii viețîi luminatului și preacreștinului domnului Țării Românești, Io Costandin Brîncoveanu Basarăb-Voievod, dă cînd Dumnezeu cu domnîia l-au încoronat, pentru vremile și întîmplările ce în pămîntul acesta în zilele mării-sale s-au întîmplat. Ed. cit.*, p. 13: „octombrie 29 zile".

[1] BVR, I, p. 261.

[2] *Ed. noastră*, p. 139.

[3] BVR, , p. 291.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

se consultă mereu cu „dascălii ce s-au întîmplat", a rezultat „izvodul" pe care îl primește Mitrofan în tipografie, pretinzînd că l-a tipărit, afirmație foarte importantă, după cum vom vedea, fără nici o modificare („precum am aflat în izvod așa am dat și în tipariu"). Radu și Șerban Greceanu asigură, „desluşindu-se pre limba rumânească", unitatea întregului text provenit din mai multe surse: traducerea revizuită a *Vechiului Testament* de Milescu și *Noul Testament* tipărit de Simion Ștefan în 1648, la care se adaugă cel puțin *Evanghelia* (1682) și *Apostolul* (1683), recentele tipărituri ale Mitropoliei din București.

Aportul Grecenilor, sfătuiți de „dascălii ce s-au întîmplat", rezultă cu claritate din compararea textului *Biblici* de la București cu textul lui Milescu din ms. 45 [1], pentru *Vechiul Testament*, și a *Noului Testament* cu versiunea de la Bălgrad (1648) și din *Evanghelie* și *Apostolul* (1683) [2]. Diferențele pot fi puse în seama revizorilor:

[1] O comparație foarte concludentă în acest sens a făcut Virgil Cândea (*op. cit.*, p. 141—143), care alătură, prin sondaj, fragmente din mai multe cărți și capitole ale *Vechiului Testament* cu fragmentele similare din Biblia de la 1688.

[2] Limităm comparația, deocamdată, cum se va vedea, numai la *Evanghelia* lui Marcu, citind texte paralele din *Noul Testament de la Bălgrad*, *Evanghelia* din 1682 și *Biblia de la București*.

Ms. 45

Bitia, Cap 2

1. Și să *găti* ceriul și pămîntul și toată podoaba lor.
2. Și săvîrși Dumnedzău *înn-a șeasea dzi* faptele lui carele au făcut; și *răpoosă în dzua a șeaptea* de toate faptele lui *ce* au făcut.
3. Și blagoslovi Dumnedzău *dzua a șeaptea* și o sfinți pre *însă* pentru că întru însa *răpoosă* de toate faptele lui *carele au începul* Dumnedzău a face.
4. Aceasta-i cartea facerii ceriului și a pămîntului, cînd s-au făcut.
5 [4]. *întru* care *dzi* au făcut Domnul Dumnedzău ceriul și pămîntul, și *tot vêrdele* cîmpului *mainte* decît a răsări pre pămîntu și toată iarba cîmpului *mainte* de a să face pentru că n-au ploat Dumnedzău *asupra pămîntului* și om nu era a lucra pre *însul*.

Ms. 45

Bitia, Cap 12

1. Și *dzisă* Domnul lui Avram: „Ieși den pămîntul tău, și den ruda ta și den casa tătîne-tău și *ia-mblă* la pămîntu carele-ți voi arăta ție.
2. Și te *voi* face pre tine întru limbi mare, și te *voi* blagoslovi și-*ți* voi mări numele și vei fi blagoslovit.
3. Și *voi* blagoslovi pre ceia *ci* te blagoslovăscu și pre ceia *ci te blastămă voi* blăstăma; și să vor blagoslovi întru tine toate neamurile pămîntului".
4. Și să duse Avram după cum i-au grăit lui *Domnul*; și să *duse* cu *însul* Lot. Și era Avram de *75 ani* cîndu au ieșit de la Harran.
5. Și luă Avram pre Sără, fămêia lui, și pe Lot, ficiorul fratelui lui, și toate unêltele *lor* cîte au agonisit și tot sufletul cît au agonisit în Harran și au ieșit ca să *marg*ă la pămîntul Hanaan.

Ms. 45

Bitia, Cap 22

1. Și fu după cuvintele acêstea, Dumnedzău ispitiia pre Avraam și-*i dzise* lui: „Avraam, Avraam!" Și *dzise*: „Iată eu!"
2. Și-i *dzise*: „Ia-*l* pre fiiul tău cel iubit, pre cel ce ai iubit, pre Isaac, și pas la pămîntul cel *înnaltu* și-l fă pre *însul acoló* jîrtvă, pre unul dentru munți carele *ți voi dzice* ție".
3. Și, sculîndu-să Avraam dimineața, *își înșelă* măgariul său și luă cu însul *doă* slugi și pe Isaac, ficiorul lui; și tăindu lêmne pentru jîrtvă, sculîndu-*să*, mêrse și veni la locul unde-i dzise lui Dumnedzău a treia *dzi*.
4. Și căutîndu Avraam cu ochii, *au vădzut* locul de departe.
5. Și *dzise* Avraam slugelor sale: „Ședeți *acii* cu măgariul, iară eu și copilașul vom mêrge pân-acii și, închinîndu-ne, ne vom întoarce la voi".

Biblia 1688

Facerea, Cap 2

1. Și să *săvîrșiră* ceriul și pămîntul și toată podoaba lor.
2. Și săvîrși Dumnezău *a șasea zi* faptele lui care *le*-au făcut; și să *odihni* Dumnezău *a șaptea zi* de toate faptele lui *care* au făcut.
3. Și bloagoslovi Dumnezău zioa *a șaptea* și o sfinți pre *ea* pentru că într-însa *încetă* de toate faptele lui *care începu* Dumnezău a face.
4. Aceasta *e* cartea facerii ceriului și a pămîntului, cînd s-au făcut,
5 [4]. *în* care *zi* au făcut Domnul Dumnezău ceriul și pămîntul, [5]. și *toată verdeața* cîmpului *mai înainte* decît a răsări pre pămînt și toată iarba cîmpului *mai înainte* de a să face pentru că n-au ploat Dumnezău pre *pămînt* și om nu era a lucra pre *dînsul*.

Biblia 1688

Facerea, Cap 12

1. Și *zise* Domnul lui Avrám: „Ieși den pămîntul tău, și den ruda ta și den casa tătîne-tău, și *să mergi* la pămîntul carele-*ț voiu* arăta ție.
2. Și te *voiu* face pre tine întru limbi mare, și te *voiu* blagoslovi, și-*ț voiu* mări numele și vei fi blagoslovit.
3. Și *voiu* blagoslovi pre ceia *ce* te *vor* blagoslovi, și pre ceia *ce te vor blestema îi voiu blestema*; și să vor blagoslovi întru tine toate neamurile pămîntului".
4. Și să duse Avrám după cum i-au grăit lui *Dumnezău*; și să *ducea* cu *dînsul* Lot. Și era Avrám de *ani 75* cînd au ieșit de la Harán.
5. Și luo Avrám pre Sára, fămêia lui, și pre Lot, feciorul fratelui lui, și toate unêltele *lui* cîte au agonisit și tot sufletul *care* au agonisit *den* Harán și au ieșit ca să *mearg*ă la pămîntul Hanaán.

Biblia 1688

Facerea, Cap 22

1. Și fu după cuvintele acêstea, Dumnezeu ispitiia pre Avraám și *zise* lui: „Avraáme, Avraáme!" Și *zise*: „Iată eu!"
2. Și *zise*: „Ia pre fiiul tău cel iubit, pre Isaác, pre cel ce ai iubit, și pasă la pămîntul cel *nalt* și-l fă pre *dînsul* jîrtvă, pre unul dentru munți carele-*ț voiu* zice ție".
3. Și, sculîndu-*se* Avraám dimineața, *îș însămîră* măgariul său și luo cu *dînsul doaă* slugi și pre Isaác feciorul lui; și, tăind lêmne pentru jîrtvă, sculîndu-se, mêrse și veni la locul unde-i zise lui Dumnezeu a treia *zi*.
4. Și, căutînd Avraám cu ochii, *văzu* locul de departe.
5. Și zise Avraam slugilor sale: „Ședeți *aicea* cu măgariul, iară eu și copilașul vom mêrge pănă acii și, închinîndu-ne, ne vom întoarce la voi".

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

Ms. 45

Bitia, Cap 32

1. Şi Iacov să duse la calea lui şi, căutîndu, vădzu tabără a lui Dumnedzău tăbărîtă; şi timpinară pre *însul* şi *îngerii* lui Dumnedzău.
2. Şi *dzise* Iacov cîndu vădzu pre *înşi*: „Tabără *a* lui Dumnedzău [*iaste*] aceasta"; şi numi numele locului aceluia Tabere.
3. Şi trimise Iacov soli *înnaintea* lui, cătră Isav, fratele lui, la pămîntul Siir, la *locul* Edom.
4. Şi porănci lor, *dzicîndu*: „Aşea veţi *dzice* domnului mieu Isav: «Aşa *dzice* sluga ta, Iácov: cu Lavan am *prisleşit* şi am zăbovit *păn*-acum.
5. Şi mi să făcură boi, şi măgari, şi oi, şi slugi şi slu*g*inice, şi am trimis să *spuiu* domnului mieu, lui Isav, pentru ca să aflè sluga ta har *înnaintea* ta»".

Ms. 45

Bitia, Cap 42

1. Şi, vădzîndu Iacov *cum* iaste vîndzare de grîu la *Eghiptu*, *dzise* ficiorilor lui: „Pentru că ce leneviţi?
2. Iată *că am înţeles cum* iaste grîu la *Eghiptu*. Pogorîţi acoló şi cumpăraţi *noă* de acoló puţini bucate *pentru ca* să trăim *şi* să nu murim".
3. Şi să pogorîră fraţii lui Iosif, 10, să cumpere grîu de la *Eghiptu*.
4. Iară pre Veniamin, fratele lui Iosif, nu l-au trimis cu fraţii lui pentru că *dzise* cîndai să nu i *se timple* slăbiciune pre cale.
5. Şi veniră ficiorii lui Israil să cumpere cu *ceia* ce veniia, pentru că era foamete în *tot* pământul Hanaan.

Biblia 1688

Facerea, Cap 32

1. Şi Iácov să duse la calea lui şi, căutînd, văzu tabără a lui Dumnezău tăbărîtă, şi timpinară pre *dînsul anghèlii* lui Dumnezău.
2. Şi zise Iácov cînd văzu pre *dînşii*: „Tabăra lui Dumnezău aceasta"; şi numi numele locului aceluia Tabere.
3. Şi trimise Iácov soli înaintea lui, cătră Isáf, fratele lui, la pămîntul Siír, la *ţara* Edóm.
4. Şi porunci lor zicînd: „Aşa veţ zice domnului mieu Isáf: «Aşa zice sluga ta, Iácov: cu Laván am *sălăşluit* şi am zăbovit *pănă*-acum.
5. Şi mi se făcură boi, şi măgari, şi oi, şi slugi şi slu*ţ*nice, şi am trimis să *spuie* domnului mieu, lui Isáf, pentru ca să afle sluga ta har *înaintea* ta»".

Biblia 1688

Facerea, Cap. 42

1. Şi, văzînd Iácov *că* iaste vînzare de grîu la *Eghipet*, zise feciorilor lui: „Pentru că ce leneviţi?
2. Iată, *am auzit că* iaste grîu la *Eghipet*. Pogoríţ acoló şi cumpăraţ *noao* de acoló puţine bucate *ca* să trăim, să nu murim".
3. Şi să pogorîră fraţii lui Iósif, 10, să cumpere grîu de la *Eghipet*.
4. Iară pre Veniamin, *pre* fratele lui Iósif, nu l-au trimis cu fraţii lui, pentru că zise cîndai să nu i *să prinză* slăbiciune pre cale.
5. Şi veniră feciorii lui Israil să cumpere cu *cei* ce veniia, pentru că era foamete în pământul *lui* Hanaán.

Comparaţia dintre cele două texte nu scoate în relief diferenţe prea mari, dovedind în schimb, în chipul cel mai concludent, filiaţia dintre ele. Din punct de vedere fonetic, sînt eliminate doar cîteva particularităţi care li s-au părut fraţilor Greceanu, revizorii principali care stabilesc textul primei ediţii a *Bibliei* în limba română, că ar contraveni la ceea ce se considera atunci, la Bucureşti, normă general admisă. Africata *dz*, care apare sistematic în ms. 45, este înlocuită fără excepţie cu spiranta *z*, iar africata *ğ* apare ici şi colo, preponderente fiind formele cu *j*. În rest, cîteva fonetisme se succed în aşa fel încît o separare a normei munteneşti de cea moldovenească sau ardelenească, după criteriile care se stabilesc în perioada modernă, nu este întotdeauna cu putinţă. Revizorii vor scrie, înlăturînd, în cazuri ca acestea, stratul fonetic moldovenesc din prima fază (Milescu — eventuala revizie moldovenească), *feciorul* şi nu *ficiorul*, *meargă* şi nu *margă*, *slăbească*, *iubească* şi nu *slăbască*, *iubască* etc., ca în ms. 45, dar vor păstra printre alte particularităţi, pe care nu le mai reţinem [1], numeroase fonetisme nemunteneşti, moldoveneşti şi ardeleneşti, printre care cele mai şocante sînt velarizările de tipul *Dumnezău*, scris aproape peste tot în *Biblia* din 1688 numai aşa [2]. În morfologie şi sintaxă deosebirile dintre cele două texte (ms. 45, B 1688) nu sînt, de asemenea, prea mari. Sînt de reţinut totuşi unele inovaţii morfologice, cum sînt cele stabilite de Vasile Arvinte într-un tablou sinoptic mai amplu, cuprinzînd aici şi fapte fonetice, pe baza comparaţiei cu manuscrisele [1]. Ambele versiuni fiind literale, sintaxa este asemănătoare, construcţiile urmînd adeseori topica impusă de textul din care se traduce. Nu credem, deşi se observă unele progrese, că superioritatea *Bibliei* de la Bucureşti este prea mare, din acest punct de vedere, faţă de ms. 45, în ambele cazuri rămînînd, din cauza fidelităţii excesive de care suferă orice traducere juxtaliniară, multe fraze greoaie, fapt remarcat, pentru textul din 1688, şi în prefaţa *Bibliei* lui Micu din 1795. Modificările produse de revizori în lexic, importante pentru cel care urmăreşte transformarea limbii române într-o adevărată limbă de cultură, progres la care a contribuit şi *Biblia* din 1688, au mai multe cauze: a) termenii consideraţi învechiţi sau populari se înlătură *(îmbla* înlocuit de *merge*, *răpoosă* înlocuit de *odihni*, *mainte* înlocuit de *mai înainte*, *prisleşi* înlocuit de *lăcui*, *sălăşlui* etc.); la fel şi termenii echivoci *(înşela* „a înşeua" înlocuit de *însămăna* „a pune samarul pe măgar", *loc* înlocuit prin *ţară*: *locul* Edom/*ţara*Edom); b) preferinţa pentru cuvintele greceşti recente cînd lipseau echivalentele în limba română [2] dusă, ca în perioadele de împrumuturi excesive ce vor urma, pînă la acceptarea unor cuvinte de prisos: *înger*, termen vechi, din moştenirea latină, este înlocuit de *anghel*.

Pentru a putea vedea cum au lucrat traducătorii *Noului Testament* din *Biblia de la Bucureşti*, vom face, prin sondaj, o comparaţie cu *Noul Testament de la Bălgrad* (1648) şi cu *Evanghelia* tipărită în 1682, sprijinindu-ne deocamdată numai pe Evanghelia lui Marcu, de care ne-am ocupat îndeaproape:

[1] Vezi exemple numeroase la Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra primei cărţi (Facerea) din Biblia de la Bucureşti (1688), în comparaţie cu ms. 45 şi cu ms. 4389*,

[2] O discuţie amplă asupra diferitelor tipuri de velarizare, în textele comparate, vezi în *studiul citat*: 3. *Consonantismul*, p. 56—66.

[1] *Inovaţii în faza iniţială, în BB, care au fost acceptate în limba română literară modernă, stud. cit., ed. noastră*, p.

[2] Vezi lista neologismelor greceşti citate de V. Arvinte, *ibid.*, p. 88—89.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

NTB

Marcu, cap 1

9. Şi fu în zilele acêlea, veni Isus *de în* Nazaretul *Galieei* şi să boteză de la Ioan în Iordan.

10. Şi *aciiş*, ieşind *de în* apă, văzu deşchise ceriurele şi Duhul ca un porumbu pogorînd spre el.

11. Şi glas fu den ceriure: „Tu eşti fiiul mieu cel iubit întru carele bine *voiescu*."

12. Şi numaidecît scoase pre el Duhul în pustie.

13. Şi era acolo în pustie patruzeci de zile *şi patruzeci de nopţi ispitit* de Satana. Şi era cu *fierile*, şi îngerii slujiia lui.

14. Iară după *prinsoarea* lui Ioan, veni Isus în Galilea propoveduind Evanghelia a împărăţiei lui Dumnezău.

15. Şi zicînd: „Că să împlù vrêmea şi s-au apropiat împărăţiia lui Dumnezeu. Pocăiţi-vă şi crêdeţ *Evangheliei*".

E 1682

f 41 r

În vrêmea acêia, veni Isus *din* Nazaretul *Galileiului* şi să boteză de la Ioan în Iordan.

Şi *îndatăşi*, ieşind *din* apă, văzu ceriurile *deşchizîndu-să* şi *pre* Duhul *pogorîndu-să* spre *dînsul* ca un porumb

Şi glas fu *din ceriu*: „Tu eşti fiiul mieu cel iubit întru carele bine am vrut".

Şi *îndatăş* scoase pre *dînsul* Duhul în pustie.

Şi era acolo în pustie patruzeci de *zile, fiind ispitit* de Satana. Şi era cu *fierile*, şi îngerii slujiia lui.

Iară după *darea* lui Ioan, veni Isus în Galilea propoveduind Evanghelia împărăţiei lui Dumnezău.

Şi grăind: „Că *s-au plinit* vrêmea şi s-au apropiiat împărăţiia lui Dumnezău. Pocăiţi-vă şi crêdeţi *în Evanghelie*".

B 1688

Marcu, cap 1

9. Şi fu în zilele acêlea, veni Isus *den* Nazaretul Galilcii şi să boteză de la Ioan în Iordan.

10. Şi *îndată*, ieşind *den* apă, văzu deşchise ceriurile şi Duhul ca un *b*orumbu pogorînd spre el.

11. Şi glas fu den ceriuri: „Tu eşti fiiul mieu cel iubit întru carele bine am vrut".

12. Şi numaidecît scoase pre el duhul în pustie.

13. Şi era acolo în pustie patruzeci de zile, *ispitindu-se* de Satana. Şi era cu *hiarăle*, şi îngerii slujiia lui.

14. Iară după *ce să prinse* Ioan, veni Isus în Galilea propoveduind Evanghelia împărăţiei lui Dumnezău.

15. Şi zicînd: „Că să împlu vrêmea şi s-au apropiat împărăţiia lui Dumnezău. Pocăiţi-vă şi crêdeţi *întru Evanghelie*."

NTB

Marcu, cap 2

18. *Iară* ucenicii lui Ioan şi a fariseilor *să postiia*. Veniră şi zisără lui: „*căce* ucenicii lui Ioan şi a fariseilor postescu, iară ucenicii tăi nu postescu".

19. *Atuncea* zise lor Isus: „Au pot posti fiii nunteì *cîndu-i mirele* cu ei? Până *cîndu-i mirele* cu ei nu pot[1] posti.

20. Iară vor veni zilele cînd să va lua de la ei mirele şi atuncea vor posti în acêlea zile.

21. Şi nime nu coase pêtecul nou în veşmântul vechiu; *că aimintrea va trage pêtecul nou cătră sine marginile veşmântului vechiu*, şi mai mare va fi spărtura.

22. Şi nime nu bagă vinul nou în foii *vechi*, *că aimintrea* vinul nou *va* sparge foii *vechi* şi să va vărsa şi foii *vor peri*. Ce vinul nou în foii noi *să bagă*.

[1] În text *put*.

E 1682

f 42 r

În vrêmea acêia era ucenicii lui Ioan şi a fariseilor *postîndu-să*. *Şi* veniră şi ziseră lui *Isus*: „*Pentru ce* ucinicii lui Ioan şi a fariseilor să postesc, iară ucinicii tăi nu *să postesc*".

Şi zise lor Isus: „Au *doară* pot fiii *nunţii să să postească până în cîtă vrême va fi* mirele cu *dînşii*?

Cîtă vrême iaste mirele cu *dînşii* nu pot *să să postească*.

Iară vor veni zilele cînd să va lua de la *dînşii* mirele şi atuncea *să* vor posti întru acêle zile.

Şi nime nu *va* coase *pêtecă de pînză nenălbită la haină vêche*; iară de nu, *va apuca marginea lui cea nouă din cea vêche*, şi mai mare *gaură* va fi.

Şi nime nu bagă *vin* nou în *foi* vechi, iară de nu, *va putrezi* vinul *cel* nou *borduşele* şi să *va vărsa* vinul şi *borduşele* pier. Ce vinul *cel* nou *să cade să să bage* în foii *cei* noi.

B 1688

Marcu, cap 2

18. *Şi era* ucenicii lui Ioan şi *ai* fariseilor *postînd*. *Şi* veniră şi ziseră lui: „*Căci* ucenicii lui Ioan şi ai fariseilor postesc, iară ucenicii tăi nu postesc."

19. Şi zise lor Isus: „Au pot posti fiii nuntei cînd *iaste ginerele* cu ei? Până *cînd e ginerele* cu ei, nu pot posti.

20. Iară vor veni zilele cînd să va lua de la ei *ginerele* şi atuncea vor posti într-acêlea zile.

21. Şi *nimeni* nu coase pêtecul nou în veşmîntul vechiu; *iară de nu, rădică plinirea lui cel nou celui vechiu*, şi mai mare va fi spărtura.

22. Şi *nimeni* nu bagă vinul nou în foii vechi, iară de nu, sparge vinul nou foii şi vinul *să varsă* şi foii pier. Ce vinul nou în foii noi să-*l* bage.

NTB

Marcu, cap 15

43. Veni Iosif *de în* Arimathéa, svêtnic cinstit, carele şi acela *aştepta* împărăţiia lui Dumnezău, îndrăznind întră la Pilat şi ceru trupul lui Isus.

44. Iară Pilat să miră unde au murit aşa curînd şi, chemînd pre sutaşul, întrebă pre el: „au *murit-au de mult*?

E 1682

f. 6 v-r

În vrêmea acêia, *viind* Iosif den Arimathéa, svêtnic cinstit, carele *era* şi *el aşteptînd* împărăţiia lui Dumnezău, şi îndrăznind întră la Pilat şi *cerşu* trupul lui Isus.

Iară Pilat să miră unde au murit aşa curînd şi, chemînd pre sutaşul, întrebă pre el: „au *de mult au murit*?"

B 1688

Marcu, cap 15

43. Veni Iosif den Arimathéa, *cu bun chip* sfêtnic, carele şi acela *era aşteptînd* împărăţiia lui Dumnezău, îndrăznind întră la Pilat şi ceru trupul lui Isus.

44. Iară Pilat să miră *de* au murit aşa curînd şi, chemînd pre sutaşul, întrebă pre el *de au murit demult*.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

45. Şi înţelegînd de la sutaşul, dărui trupul lui Iosif.

46. Iară el *cumpără* giolgiu şi, luînd pre el, *înfăşură-l* cu giolgiul şi-l puse *pre el* în mormînt, care era *scobit* în piatră, şi răsturnă o piatră *spre* uşa mormîntului.

47. Iară Maria Magdalina şi Maria *muma* lui Iosie *socotiia unde-l vor pune.*

Şi înţelegînd de la sutaşul, dărui trupul lui Iosif.

Şi cumpărînd giulgiu şi, *luondu-l, îl înfăşură* cu giulgiul şi-l puse în mormînt, care era *săpat* în piatră, şi răsturnă o piatră *pre* uşa mormîntului.

Iară Mariia Magdalina şi Mariia lui Iosie *priviia unde-l vor pune.*

45. Şi înţelegînd de la sutaşul, dărui trupul lui Iosif.

46. Iară el, cumpărînd giulgiu şi, luînd *pre el, înfăşură-l* cu giulgiul şi-l puse pre el în mormînt, care era *scobit* în piatră, şi răsturnă o piatră *pre* uşa mormîntului.

47. Iară Mariia Magdalina şi Mariia lui Iósie *priviia unde el să pune.*

NTB

Marcu, cap 16

1. Şi trecînd sîmbăta, Maria Magdalina şi Maria, *muma lui* Iacop, şi Salomie *cumpărasă* aromat ca să meargă să ungă pre el.

2. Şi foarte de demineaţă, *în zuoa dentăiiu a săptămînii*, veniră la mormînt, *în răsăritul soarelui.*

Şi grăiia una cătră alta: „Cine va *prăvăli* noao piatra de pre uşa mormîntului?“

4. Şi *căutară* şi văzură *că era* piatra răsturnată; că era mare foarte.

5. Şi întrînd în mormînt, văzură pre un *voinic* tiner şezînd de-a dereapta, îmbrăcat în veşmînt albu, şi să spămîntară.

6. Iară el zise lor: „Nu vă spămîntareţ. Pre Isus căutaţi, Nazarineanul cel răstignit? Sculatu-s-au! Nu iaste *acicea.* Iaca locul unde-*l pus êse* pre el.

7. Ce mêrgeţi, spuneţi ucenicilor lui, şi lui *Pătru*, că va mêrge *mainte* de voi în Galilea. Acolò veţi vedea pre el, cum au zis voao“.

8. *Atuncea*, eşind *de grabă*, fugiră de la mormînt că era cuprinse de tremur şi de mirare şi nemică nemurui nu *zicea* că să temea.

E 1682

f. 6 r

Şi trecînd sîmbăta, Mariia Magdalina şi Mariia *a lui* Iacov şi Salomiia *cumpărară* aromate ca să meargă să ungă pre el

Şi foarte de dimineaţă, *întru una de simbete*, veniră la mormînt, *fiind răsărit* soarele.

Şi *zicea între sine*: „Cine va *răsturna* noao piatra de pre uşa mormîntului?“ Şi *căutînd*, văzură piatra răsturnată; că era mare foarte.

Şi întrînd în mormînt, văzură pre un tînăr şezînd de-a direapta, îmbrăcat în veşmînt alb, şi să spămîntară. Iară el zise lor: „Nu vă spămîntareţi. Pre *Isus Nazarineanul* căutaţi, cel răstignit? *S-au sculat*! Nu iaste *aici*. Iată şi locul unde l-au pus pre el.

Ce mêrgeţi *de* spuneţi ucinicilor lui, şi lui *Petru*, că va mêrge mai nainte de voi în Galiléa. Acolò veţi vedea pre el, *cum* au zis voao“.

Şi ieşind *de grabă*, fugiră de la mormînt că *cuprins êse pre iale cutremur şi frică* şi nimica nimunui nu ziseră că să temea.

B 1688

Marcu, cap 16

1. Şi *făcîndu-se* sîmbăta, Mariia Magdalina şi Mariia, *muma lui* Iacov, şi Salomiia *au cumpărat unsori* ca să meargă să ungă pre el.

2. Şi foarte de demineaţă, *întru una a sîmbetelor*, veniră la mormînt, *răsărind* soarele.

3. Şi grăiia una cătră alta: „Cine va *răsturna noao* piatra de pre uşa mormîntului?“

4. Şi *căutînd*, văzură *că era* piatra răsturnată; că era mare foarte.

5. Şi întrînd în mormînt, văzură pre un tînăr şăzînd de-a direapta, îmbrăcat în veşmînt alb, şi să spămîntară.

6. Iară el zise lor: „Nu vă spămîntareţ. Pre Isus căutaţi, Nazareneanul cel răstignit? Sculatu-s-au! Nu iaste *acicea.* Iată locul unde l-au pus pre el.

7. Ce mêrgeţ, spuneţ ucenicilor lui şi lui *Petr*, că va mêrge mai nainte de voi în Galilea. Acolò veţ vedea pre el, cum au zis voao“.

8. Şi ieşind, fugiră de la mormînt că era cuprinse de tremur şi de mirare şi nemică nimunui nu ziseră, că să temea.

După cum se vede, diferenţele nu sînt, nici în acest caz, prea mari între textele comparate, care îşi mărturisesc, întocmai ca cele de care ne-am ocupat mai înainte, o evidentă legătură între ele. *Noul Testament de la Bălgrad* şi partea similară din *Biblia de la Bucureşti* nu sînt două traduceri cu totul deosebite, cum am putea crede dacă ne-am orienta după prefeţele celei din urmă, ci reluarea modificată, uneori mai profund alteori mai puţin, a tălmăcirii din 1648 în corpul textului integral al *Bibliei* tipărite de Şerban Cantacuzino în 1688. Ca grad de fidelitate, textul *Evangheliei* din 1682 se situează între *Noul Testament de la Bălgrad* şi *Biblia* lui Şerban, avînd, pe alocuri, o tendinţă de desprindere de modelul originar, care ar putea să aibă mai multe cauze: a) nu s-au ocupat de revizie aceiaşi dascăli, ceea ce elimină posibilitatea asemănării integrale cu textul tipărit în 1688; b) se folosesc mai multe surse în alcătuirea *Evangheliei*; c) carte de cult, *Evanghelia* suporta un control şi prin tipăriturile similare anterioare, în limba slavonă. Unele sugestii, dar e greu de făcut vreo precizare mai exactă, puteau ajunge din textul tipărit în 1682 în paginile *Noului Testament* din *Biblia* bucureşteană. Legătura cea mai puternică dintre aceste texte se stabileşte însă prin sursa comună care este *Noul Testament de la Bălgrad*. Tendinţa generală este aceea a evitării unor cuvinte, forme gramaticale şi expresii arhaice sau populare, de la textul din 1648 la acela din 1688. Acest proces de modernizare, mai evident în unele versete ale *Evangheliei*, nu se manifestă în toate cazurile, cum o dovedesc aceste exemple comune în toate cele trei surse comparate: *şi să boteză de la Ioan* (1, 9); *ceriurile* (1, 10); *întru carele* (1, 11); *şi glas fu* (1, 11) *nu vă spămîntareţ* (16,6) etc. Interesul de îmbunătăţire a textului, în sensul arătat, se menţine constant, chiar dacă soluţiile propuse în 1682 şi 1688 nu concordă în întregime: *aciiş* (NTB, 1, 10), *îndatăşi* (E, f. 41 r) *îndată* (B 1688); după *prinsoarea* lui Ioan (NTB, 1, 14), după *darea* lui Ioan (E, f. 41 r), după ce să *prinse* Ioan (B 1688); *să postiia* (NTB, 2, 18), *postindu-să* (E, f. 42 r), *era postind* (B

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

1688); *cîndu-i* NTB, 2, 19), *cîtă vrême va fi* (E, f. 42 r), *cînd iarte* (B 1688); *nime* (NTB, 2, 21 şi 22; E, f. 42 r), *nimeni* (B 1688); *foii* (NTB, B 1688, 2, 22), *bordușele* (E, f. 42 r); *cinstit* (NTB, 15, 43; E, 16 v), *cu bun chip* (B 1688); *prăvăli* (NTB, 16, 3), *răsturna* (E, f. 6 r; B 1688); *unde-l pusêse* (NTB, 16, 6), *unde l-au pus* (E, f. 6 r; B 1688) etc. Pot fi citate şi cazuri cînd opţiunea editorilor din 1688 merge într-o direcţie arhaică sau dialectală: *fierile* (NTB, 1, 13; E, 41 r), *hiarăle* (B 1688); *să umplu* vrêmea (NTB, 1, 15; B 1688), *s-au plinit* vrêmea (E, f. 41 r); *nuntei* (NTB, 2, 19; B 1688), *nunții* (E, f. 42 r); *mirele* (NTB, 2, 19; E, f. 42 r), *ginerele* (B 1688); *veşmînt* (NTB, 2, 21; B 1688), *haină* (E, f. 42 r); *înfășură-l* (NTB, 15, 46; B 1688), *îl înfășură* (E, f. 6 r); *aromat* (NTB, 16, 1), *aromate* (E, f. 6 r), *unsori* (B 1688). Mai rare sînt cazurile inverse, cînd în *Evanghelia* de la 1682 este preferat arhaismul: *cerşu* (E, f. 6 v), *ceru* (NTB, 15, 43; B 1688). Pot fi citate exemple, tot rare, cînd în textul *Noului Testament de la Bălgrad* este preferată o formă mai nouă decît cea folosită în celelalte două versiuni: *aştepta* (NTB, 15, 43), *era aşteptînd* (E, f. 6 v; B 1688). Toate exemplele citate demonstrează, pe de o parte, legăturile strînse dintre textele româneşti vechi, mereu consultate cînd se elabora o nouă traducere sau se reedita, într-o formă sau alta, acelaşi text, şi, pe de altă parte, atitudinea activă a noilor traducători sau numai editori de a îmbunătăţi sub toate aspectele textul. Dacă îşi spun traducătorii, ei îşi asumă, de fapt, prin prefacerile propuse, rezultatul unei activităţi reale, în cadrul unei largi colaborări însă. Pe lîngă modificările din text, ultimii revizori procedează şi la eliminarea oricăror note marginale din sursele anterioare (*Vechiul Testament* din ms. 45, *Noul Testament* de la Bălgrad).

Contribuţia Bibliei de la 1688 la dezvoltarea limbii române literare. S-au făcut cele mai contradictorii afirmaţii cu privire la rolul jucat de *Biblia* din secolul al XVII-lea la îmbogăţirea şi perfecţionarea limbii române literare, în special atunci cînd a fost vorba de fixarea normelor fonetice unice ale acesteia, dar au fost formulate critici şi cu privire la sintaxă, de care depinde în primul rînd claritatea textului. Putem spune că această controversă, cu rădăcinile în secolul al XVII-lea, în prefeţele manuscriselor 45 şi 4389, nu s-a sfîrşit nici astăzi. Primul critic, care priveşte cu severitate, în zorii perioadei moderne a literaturii române, limba celebrei tipărituri bucureştene este Samuil Micu, care îşi arată nemulţumirea, poate şi interesat, în prefaţa *Bibliei* pe care o tipăreşte în 1795 [1]. Vechea tipăritură cantacuzinească, apărută în urmă cu o sută şapte ani, faţă de *Biblia* lui Micu, deşi criticată, i-a fost extrem de utilă noului traducător în dificila şi uriaşa muncă pe care şi-a asumat-o de a oferi limbii române o variantă personală a unui text atît de important şi atît de întins. O comparaţie a textului lui Micu cu acela tipărit în 1688 este, din această cauză, mai mult decît necesară.

Tălmăcirea din secolul al XVII-lea, text de bază şi pentru noul traducător, îi apare acestuia scrisă „cu foarte întunecată şi încurcată aşezare şi întocmire a graiului românesc" [2]. Observaţia lui Micu este foarte apropiată, chiar şi ca termeni, de constatările pe care le făcuseră, în secolul al XVII-lea, autorii versiunilor cuprinse în manuscrisele 45 şi 4389 cu privire la calitatea, sub raportul clarităţii, a traducerii lui Milescu. Autorul prefeţei din ms. 45 vorbeşte de „netocmirea izvodului spătarului", ceea ce face „foarte cu greu a să înţelege vorba tălmăcirei şi abaterea cuvintelor", iar cel care prefaţează ms. 4389 acuză acelaşi text de „multe greşale şi prea mare învăluială". Samuil Micu, în altă epocă, se arată nemulţumit mai ales de „graiul" arhaic al traducerii din secolul al XVII-lea „mult osibit de vorba cea de acum obicinuită, şi mai ales de graiul şi de stilul cel din cărţile besericeşti care în toate besêricile româneşti să cetesc, şi pentru acêea pretutindinea tuturor şi de toţi iaste cunoscut şi înţeles". Se formulează de către marele cărturar ardelean chiar afirmaţia foarte gravă că traducerea tipărită în 1688 este nu numai „neplăcută urechilor auzitorilor", ci şi „foarte cu anevoie de înţeles" şi, uneori, chiar „fără de înţeles", rezultatul final fiind de-a dreptul păgubitor pentru biserică şi pentru neam: „care lucru cu mare pagubă sufletească era nemului şi besêricii românilor". Exagerarea este evidentă şi o respinge, în practică, chiar noua versiune. Samuil Micu, consecvent observaţiilor pe care le face, revizuieşte, într-adevăr, textul din 1688, dar mai ales cînd este vorba de neajunsurile limbii literare din secolul al XVII-lea şi de mulţimea erorilor de tipar. Lămureşte, în urma unor astfel de intervenţii, înţelesul unor fraze, înlocuind cuvinte şi expresii, forme gramaticale şi inversiuni arhaice, dar rămîne îndatorat într-o foarte mare măsură vechiului text, încît este greu să vorbim de o nouă traducere a *Bibliei*, în sensul cel mai strict al cuvîntului.

Samuil Micu îşi precizează în cuvîntul preliminar al *Bibliei* din 1795, cu toată grija, partea lui de contribuţie, evidentă şi fără minimalizarea muncii traducătorilor textului tipărit în 1688. Confruntînd, după cum rezultă din acelaşi *Cuvînt către cetitoriu*, traducerea realizată ceva mai înainte de mitropolitul Petru Pavel Aaron al Ardealului, păstrată doar parţial [1], cu textul *Bibliei de la Bucureşti*, Micu îşi dă seama de necesitatea alcătuirii unei versiuni noi, pe lîngă vechea traducere, care devenise, chiar în timpul său, o adevărată raritate, greu de procurat chiar şi la „foarte mare preţ" şi cu „mare trapăd şi osteneală". Necesitatea unei traduceri unitare, care să înlăture diferenţele dintre versiunea sa şi aceea a lui Aaron, care nu apucase să-şi ducă munca pînă la redacţia definitivă („ci încă mai lipsindu-i mîna şi îndreptarea cea mai de pre urmă"), este justificată cu argumente filologice: „Deci ca stilul şi aşezarea graiului întru acêeaşi *Biblie* să nu fie osibit, puindu-se unele dintru acea tălmăcire, altele dintru a altuia, s-au socotit ca toată *Bibliia* de unul cu asêmenea stil şi aşezare a graiului să se tălmăcească". „A tălmăci" înseamnă, în înţelesul de aici, a da textului o necesară unitate lingvistică şi stilistică. Scopul principal pe care şi-l fixează Micu rămîne „îndreptarea", în sensul arătat, a textului tipărit în 1688: „Deci avînd eu îndeletnicire m-am îndemnat să mă apuc de atîta lucru şi să *îndreptez* (s.n.) graiul *Bibliei* ceii mai dinainte românești tipărită". Această muncă de „îndreptare" a textului vechi s-a concentrat mai mult, cum mărturiseşte chiar Micu, asupra *Vechiului Testament*: „iară mai vîrtos întru adevăr pociu să zic că mai ales *Testamentul cel vechiu* mai mult de *nou* de pre cel elinesc a celor şeptezeci de dascali l-am tălmăcit".

Care este volumul, importanţa şi calitatea „îndreptărilor" făcute de Micu în textul *Bibliei* de la 1688? Reţinem mai întîi informaţiile autorului versiunii din 1795 cu privire la consultările la care recurge şi la procedeele de lucru pe care le foloseşte: „Însă mai înainte cu mult a să luare de samă şi osteneală, şi singur bine socotindu-o, şi şi cu bărbaţi învăţaţi, cu

[1] *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a legii vechi şi a celi noao* în Blaj, la Mitropolie, anul de la naşterea lui Hristos 1795.

Către cetitoriu, p. 1. Toate citatele care urmează trimit la aceeaşi pagină.

[1] După moartea traducătorului, „acea tălmăcire numai pre nişte hîrtii scrisă, nesăvîrşită şi nedată la lumină au rămas, dintre care hîrtii după acêea, pentru multele mutări din loc în loc, unele s-au pierdut".

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

amăruntul şi, cum să zice, din fir în păr cercîndu-o, şi cercîndu-o şi cu cea elinească a celor şeptezeci de dascali, şi cu cea vechie românească alăturîndu-o, unde au trebuit o au îndreptat, ca întru toate să fie asemenea şi întocma izvodului elinesc a celor şeptezeci de dascali".

Privite de aproape, modificările lui Micu în textul *Bibliei de la Bucureşti* se desfăşoară după cîteva modele mai importante:

a) Un cuvînt considerat învechit în raport cu limba literară de la sfîrşitul secolului al XVII-lea sau impropriu în raport cu termenul folosit în textul grecesc este înlocuit: *blagoslovi / binecuvînta* (2, 3) [1]; *lemn / pom* (3, 3); *grădină / rai* (8, 3); *despuiaţi / goli* (3, 7); *încingeri / acoperemînturi* (3, 7); *scîrbe / necazuri* (3, 16); *grădina desfătăciunii / raiul desfătării* (3, 24); *sabia cea de pară / sabia de foc* (3, 24); *copuz / alăută* (4, 21); *obraz / asemănare* (5, 3); *strîmbătate / nedreptate* (6, 11); *sicriu / corabie* (6, 14); *chivot / corabie* (6, 19); *arc / curcubeu* (9, 14); *răşchira / risipi* (9, 19); *limbă / neam* (10-5); *grăi / zise* (12, 4); *boiêr / domn* (12, 15); *măgar / asin* (12, 16); *mişcoi / catîr* (12, 16); *poslušnic / moştean* (15, 3); *tretin(ă) / de trei ani* (15, 9); *întunecioasă / întunecată* (15, 12); *zgău / pîntec* (16, 4); *mojîc / om lucrătoriu* (16, 12); *obrezui / tăia împrejur* (17, 10); *pasă / mergi* (22, 2); *saad / tufă* (22, 13); *brobod êlnic / veşmînt* (24, 65); *ghizdavă / mîndră* (29, 17); *cura* „curăţa" / *beli* (30, 37); *arete / berbece* (31, 12); *boz / idol* (31, 19); *gloată / norod* (33, 15); *colibă / cort* (33, 17); *decîndea / dincolo* (35, 16); *voievod / domn* (36, 15); *trăgător / asin* (36, 24); *zavistui / pizmzui* (37, 11); *păsloresc / pasc oile* (37, 16); *visuitorul / visătoriul* (37, 19); *zmirnă / stactă* (37, 25); *copilaş / prunc* (37, 30); *jiganie / fiară* (37, 33); *hadîm / famen* „eunuc" (39, 1); *tărie / temniţă* (39, 20); *mesca / turna* (40, 13); *podoabă de vişină / vison* (41, 42); *pristav / vestitor* (41, 43); *cîndai / cumva* (42, 4); *gloată / prunci* (43, 8); *ciudi / spăimînta* (45, 26); *ţinere / moşie* (47, 11).

b) În situaţiile cînd simte nevoia unor clarificări suplimentare, Micu recurge la note, minuţios concepute, în cele mai multe cazuri: „Încă pentru mai bun înţeles o au luminat tălmăcirea pre unele locuri şi cu note şi însemnări, dedesupt puse şi pre de laturi". Ne interesează numai notele cu caracter filologic, care sînt de două feluri: 1) înşirări de sinonime, cu trecerea în subsol a termenului înlocuit. Traducerea versetului 29, cap. 41, din *Facerea*, i se pare de exemplu lui Micu ambiguă din cauza termenului *ieftinătate*, care îşi redusese aria semantică în dauna sensului „belşug". În consecinţă, îl înlocuieşte cu *îndestulare*. *B 1688*: „Iată 7 ani vine *ieftinătate* multă"; B 1795: „Iată în şepte ani va fi *îndestulare* multă". Nemulţumit numai cu o simplă înlocuire de termeni, Micu notează în subsol toate sinonimele posibile, oferind astfel tot atîtea variante care clarifică înţelesul, nuanţîndu-l: *îndestulare, prisosinţă, ieftinătate, bucate destule*. 2) Alteori, recurge la precizarea surselor folosite ca mijloc de explicare a variantelor şi a opţiunilor, în conformitate cu scopul declarat: „ca întru toate să fie asemenea şi întocma izvodului elinesc". În ambele versiuni, *Facerea*, 4, 21 este folosit termenul *canon* pentru a denumi un instrument muzical cu coarde asemănător ţiterei: „Şi numele fratelui lui, Juval; acesta era care au arătat *canonul* şi copusul" (1688). „Şi numele fratelui lui, Juval; acesta au fost carele au izvodit *canonul* şi alăuta". Cu toate că traducerea lui Micu este clară, acesta adaugă o explicaţie suplimentară în nota din subsol: „În grecie: carele au izvodit *psaltirea* şi *cêtera*, adecă musica". Cuvîntul *psaltire* circula şi cu sensul de instrument muzical (ca şi *canon*) în vechea română literară. În versiunile moderne ale *Bibliei* (1938, 1968) este folosit, cam impropriu pentru acest vechi instrument muzical *(psalteriu, psalterion)* termenul *chitară*. Cînd sursa grecească nu epuizează explicarea exactă a termenului, Micu recurge la cea ebraică. Înregistrăm o nouă diferenţă între *Biblia* de la 1688 şi cea tipărită de Micu în 1795: *Facerea*, 4, 15: „Şi zise lui Domnul Dumnezău: «Nu aşa; tot cela ce omorî pre Cain şapte izbîndiri va dezlega»". Traducerea din 1688 i se pare lui Micu obscură şi din nou o modifică: „Şi au zis lui Domnul Dumnezeu: «Nu aşê; tot cel ce va omorî pre Cain de şepte ori să va pedepsi»". În subsol, nota 6, sînt citate două izvoare: cel grecesc, urmat de traducătorii din 1688, şi cel ebraic, urmat de Micu: „Jidov[eşte]: de şepte ori să va pedepsi. Grece [şte]: „şepte izbînde va dezlega, va plăti, sau şepte izbînde va lua, adecă de şepte ori să va face asupra aceluia izbîndă..." Grija lui Micu de a clarifica textul biblic, fără să-şi permită nici un adaos, decît în notele marginale, este evidentă.

c) În morfologie diferenţele dintre cele două versiuni sînt mai puţin importante, cu excepţia înlocuirii sistematice a perfectului simplu prin perfectul compus *(Facerea*, 1, 3: „Şi *zise* Dumnezău să se facă lumină. Şi *se făcu* lumină" — 1688 —; „Şi *au zis* Dumnezeu să se facă lumină şi *s-au făcut* lumină — 1795 —), a eliminării unor forme verbale arhaice (şi-l *storşu / l-am stors* (40, 11), *zisem / am zis* (42, 31) sau a folosirii, în spiritul limbii române moderne, a pronumelui personal conjunct *(să omorîm pre el / să-l omorîm pre el* — 37, 20 —) etc.

d) Cu tot efortul de înnoire în sintaxă, versiunea din 1795 a *Bibliei* stă încă sub puternica influenţă a limbii literare vechi [1]. Pot fi citate, este adevărat, confirmîndu-se astfel promisiunea autorului din *Cuvînt către cetitoriu*, numeroase cazuri de „îndreptare" a topicii vechi din *Biblia* de la 1688 (*Facerea*, 40, 7—8: „Ce e că fêţele voastre posomorîte sînt astăzi? [....] Au nu pren Dumnezău arătarea lui iaste? (1688); „pentru ce fêţele voastre sînt astăzi triste? [...] Au nu iaste prin Dumnezeu arătarea lor?" (1795). De asemenea, datorită folosirii prepoziţiilor şi conjuncţiilor ca în sintaxa modernă, articulaţiile frazei se apropie mai mult, în atîtea exemple din versiunea lui Micu, dar nu peste tot locul, şi fără să se depăşească toate dificultăţile, de uzul actual (*Facerea*, 41, 15): „... şi eu auzii pentru tine zicînd, auzind tu visurile a le asemăna pre dînsele" (1688) / „iară eu am auzit de tine zicînd că tu deaca auzi visurile le tîlcuieşti" (1795). Sistemul de reproducere a graiului viu, pre puţin deosebit de la o epocă la alta, fixat de traducerile anterioare, îndeosebi de cea din 1688, într-o structură literară cu specificul şi de importanţa *Bibliei*, este urmărit şi păstrat îndeaproape şi de Samuil Micu. Abia abandonarea *stilului direct legat* şi diminuarea frecvenţei patriarhalelor oscilaţii între *stilul direct* şi *stilul indirect*, în traducerile ulterioare ale *Bibliei*, din secolul al XIX-lea pînă în secolul nostru, vor marca, fără să putem vorbi de o desprindere totală de modelul din 1688, biruinţa sintaxei moderne, eliberată de tutela pre împovărătoare a modelului străin, generator de calcuri, şi a limbii vorbite, şi în scrierile religioase, sectorul cel mai conservator al limbii literare.

Ce concluzii desprindem din toate aceste constatări şi exemple? Observaţia lui Micu cu privire la „întunecata şi încurcata aşezare şi întocmire a graiului ro-

[1] Toate exemplele noastre sînt din *Cartea Facerii*.

[1] Vezi Al. Andriescu, *Elemente de stil oral în Noul Testament de la Bălgrad* (1648) şi *Biblia de la Bucureşti* (1688), în comparaţie cu *Biblia lui Micu* (1795) şi *Noul Testament de la Viena* (1875), în „Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi", (serie nouă), Secţiunea III, e. Lingvistică, t. XXXII, 1986.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

mânesc" în *Biblia* de la 1688 este, în mare măsură, rodul unei exagerări. Topica veche îl influențează de altfel și pe traducătorul *Bibliei* din 1795, și încă atît de puternic încît chiar paginile netraduse, cum sînt cele din *Cuvînt înainte la S[fînta] Scriptură*, se așează în raza acelorași influențe sintactice. Deducem de aici că Micu a fost neplăcut impresionat, citind textul vechii *Biblii*, nu atît de stadiul arhaic al limbii, sau de traducerea juxtaliniară a lui Milescu, pe care o practică și el, cît mai ales de numeroasele greșeli tipografice care „întunecă" într-adevăr înțelesul multor fraze. Învățatul ardelean n-a diferențiat însă cele două cauze, Micu, de altfel, într-un al doilea cuvînt către cititor, intitulat pe scurt *Către cetitoriu*, un fel de notă a editorului, se va arăta nemulțumit de greșelile de tipar din propria sa versiune, notîndu-le într-o cuprinzătoare erată. După solicitarea bunăvoinței cititorului, așa cum se obișnuia în toate tipăriturile vechi, Micu formulează o observație, care devine implicit o scuză, cu privire la starea manuscrisului trimis la tipar: „Dară acesta s-au tipărit de pre izvod scris cu mîna, care macar că bine s-au plătit izvoditoriului ca limpede scris să se dea, de atîtea îndreptări și ștersături era plin cît pre multe locuri abiia cu mare luare aminte să putea ceti, și numai prin îndreptarea acelorași doi ochi, carii lezne să putea aluneca; și pentru a jețarilor, sau a culegătorilor de slove, multe greșêle, că aceștia pînă acum n-au fost procopsiți în culegerea de pre scrisoare". Toate aceste argumente sînt valabile, poate cu atît mai mult, și pentru *Biblia* tipărită cu un secol și ceva mai înainte.

Ne putem însuși astăzi, cînd rolul jucat de *Biblia de la București* în dezvoltarea limbii literare este bine cunoscut, această foarte dreaptă apreciere pe care o face asupra ei Timotei Cipariu în *Principii de limbă și de scriptură*, Blaj, 1866, cu sublinierea exactă a calităților limbii acestei traduceri, umbrită de „erori tipografice mari", de care, din păcate, n-a fost scutită nici *Biblia* lui Micu: „Versiunea e dupre limba grecească, făcută de frații Șerban și Radul Grecianii, după o edițiune de Francofurt; versiune bună, însă ici-colea cu erori tipografice mari, precum Jud. III, 27: *jucîndu* în loc de *fu cîndu*; 1 Reg. XVIII, 8: *celui* în loc de *ce lui*; 2 Reg. XIII, 32: *zicîndu* în loc de *zăcîndu*; 3 Reg. VII, 35: *înceturile* în loc de *începuturile*; 4 Reg. I, 19: Joram, *împăratul* Ahavului, în loc de Joram *fiiul* Ahavului; XVII, 35: să nu vă *teți* în loc de să nu vă *temereți*; Isa. XLII, 3: inul afumîndu-se nu-l va stinge, cel *adevăru* va scoate judecată în loc de *ce la adevăru*; XLV, 9: au doară cela ce *ară vara* pămîntul toată ziua? în loc de au doară cela ce ară *va ara*; XLVI, 1: *Că Zuvil* în loc de *căduzu Vilu* etc." [1]. Aceste greșeli, la care ar fi de adăugat atîtea altele, sînt supărătoare dar, cum frumos ne îndeamnă Samuil Micu atunci cînd este vorba de propria sa muncă, „să nu ne grăbim a osîndi". Dacă dăm la o parte astfel de neajunsuri, și altele, rezultate din sărăcia limbii, greutăți cu care s-a confruntat și Micu, nevoit să accepte multe arhaisme lexicale și gramaticale, putem afirma, cu deplin temei, că versiunea *Bibliei* din 1795 este o reluare a celei din 1688, cu modificările impuse de progresele făcute de limba română literară timp de mai bine de un secol. Aceste progrese, care aduc limba română literară în pragul modernizării, i-au impus lui Samuil Micu — și meritele sale sînt incontestabile din acest punct de vedere — o nouă lectură a textului grecesc, fapt care a condus la clarificarea unor pasaje obscure din versiunea primară [1].

Al doilea moment important în evaluarea rolului *Bibliei* de la 1688 în dezvoltarea limbii române literare, o evaluare de data aceasta mai dreaptă, deși cu unele exagerări în sens invers, este înscris de contribuțiile lui Iorga și Cartojan, ca să ne referim la cercetătorii care puteau, prin marea lor autoritate, să contribuie la impunerea unor opinii lesne însușite și de alții. Acest moment nu poate fi desprins cu totul de redescoperirea lui Nicolae Milescu ca autor al traducerii *Vechiului Testament* care intră în paginile *Bibliei* tipărite în 1688. El coincide, în mare măsură, cu descoperirea, în 1915, a ms. 4389, eveniment important, considerat astfel chiar de Iorga, care stimulează repunerea în discuție a paternității controversate sau îndoielnice a primei tălmăciri a *Vechiului Testament* în limba română, controversă care își transmite ecourile, cum am văzut, pînă în vremea noastră.

N. Iorga dă o formă definitivă intervențiilor sale anterioare, în problema aceasta, în *Istoria literaturii românești*, I, 1925, „ediția a II-a revizuită și larg întregită" a primei ediții a cărții din 1904, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*. Marele istoric respinge în termenii cei mai categorici posibilitatea ca *Biblia* să fi putut fi tradusă doar cu cîțiva ani înainte de tipărirea ei, deci de frații Greceanu: „Cinci ani pentru o astfel de lucrare sînt un timp scurt" [2]. Formulează atunci o altă explicație cu privire la timpul de elaborare a traducerii *Bibliei* românești, părere care va domina întreaga istoriografie literară românească pînă în ultimii ani: „N-avem a face însă în «Biblia lui Șerban Vodă», care a servit de acum înainte de bază pentru toate edițiile românești ale Bibliei, cu o traducere *nouă* de la un capăt la altul. Dimpotrivă, ea întrebuințează tot ce ieșise pînă atunci: Noul Testament și Psaltirea din Ardeal întrucîtva, iar într-o măsură mai mare Psaltirea în proză a lui Dosoftei, Parimiile acestuia, pentru Vechiul Testament, precum și atîtea manuscrise mai vechi care n-au văzut tiparul" [3]. Are în vedere Iorga, cînd vorbește de „atîtea manuscrise vechi", și traducerea lui Milescu a *Vechiului Testament*, reluată, cu unele modificări, de editorii *Bibliei* din 1688? Firesc ar fi să se fi gîndit așa, deși formularea citată, foarte vagă, ne duce cu gîndul mai întîi la manuscrisele maramureșene, atît de mult prețuite de Iorga, care le așează la baza limbii române literare. Argumentarea lui, după cum vom vedea îndată, tinde să pună premisele unei concluzii care face din *Biblia* de la 1688 un important factor de unitate națională. Limba *Bibliei* nu numai că reflectă această unitate dar, argumentează Iorga, contribuie la realizarea ei. Cu „elemente din lucrări alcătuite în toate părțile locuite de români", care urmează, sub influența graiurilor populare, norme diferite de scriere, monumentala tipăritură din secolul al XVII-lea are capacitatea de a filtra impuritățile: „Îndreptarea limbii stă pentru textele moldovene în schimbarea cuvintelor dialectale, de origine slavonă mai mult, în înlăturarea perfectului simplu și a inversiunilor, atît de obișnuite la Dosoftei. Pentru traducerile ardelene, se observă aceleași norme, și se părăsesc cuvintele învățate: *Ponțan*, în loc de: „din Pont". Legături se pun pretutindeni unde ele lipseau. Până și tălmăcirile muntene, chiar acelea din urmă, din vremea lui Șerban-Vodă, sufăr în unele părți

---

[1] Timotei Cipariu, *Opere*, I, ediție îngrijită de Carmen Pamfil, București, 1987, p. 52. Vezi și *Analectele*, ed. cit., p. 374—377, unde sînt reproduse mai multe fragmente din *Biblia de la 1688*.

[1] Un critic extrem de sever și de neînțelegător al limbii în care este tradusă *Biblia de la București* este Ioan Bălan care are, în schimb, numai cuvinte de laudă pentru *Biblia* lui Micu, în *Limba cărților bisericești*, Blaj, 1914, p. 162—187.

[2] N. Iorga, *op. cit.*, p. 397.

[3] *Ibid.*

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

o revizie serioasă, îngrijită, care face cea mai mare cinste alcătuitorilor Bibliei" [1]. Chiar dacă ilustrarea este sumară şi unele afirmaţii sînt exagerate, Iorga are meritul de a fi observat bine legătura dintre vechile texte biblice româneşti, cîte s-au scris şi s-au tipărit de-a lungul timpului, din secolul al XVI-lea pînă în epoca lui Şerban Cantacuzino, şi *Biblia* de la 1688.

Deşi îşi exprimă întreaga admiraţie pentru munca „alcătuitorilor Bibliei", lăudaţi pentru revizia îngrijită pe care o fac textului trimis la tipar, Iorga constată că aceştia „n-au fost în stare să dea la o parte o sumă de confuzii şi de greşeli"[2]. Concluzia lui Iorga, surprinzătoare prin respingerea foarte hotărîtă a efectelor de polisare îndelungată a textului, rămîne extrem de elogioasă, încît face un contrast izbitor cu aprecierile severe din prefeţele anonime ale manuscriselor 45 şi 4389, redactate în secolul al XVII-lea pe baza sau în strînsă legătură cu traducerea lui Milescu, la care se alătură, cu observaţii la fel de critice, şi Samuil Micu în prefaţa ediţiei *Bibliei* din 1795. Virtutea esenţială a textului *Bibliei* din 1688 ar fi, după Iorga, claritatea limbii, tocmai ceea ce contestau, cu o surprinzătoare exigenţă pentru vremurile de atunci, atît autorii prefeţelor mss. 45 şi 4389, cît şi Samuil Micu: „Prin atîta rotunzire, netezire, piepţănare, limba a pierdut desigur mult din energia ei cam sălbatică şi smuncită, dar foarte potrivită pentru a îmbrăca adevărul dumnezeiesc, care se făcuse cunoscut oamenilor cu două mii de ani în urmă. Însă limba aceasta fără frumuseţi ascunse, îndrăzneli şi naivităţi, avea o însuşire care-i răscumpăra toate slăbiciunile şi neajunsurile: limpede cu desăvîrşire, ea putea fi înţeleasă de oricine ar fi făcut parte din neamul nostru" [3]. Faptul că *Biblia* de la 1688, repede răspîndită în toate bisericile, a fost cunoscută şi înţeleasă pretutindeni, în întreg spaţiul locuit de români, este de nezdruncinat, chiar dacă existau, cum constată cărturarii care au lucrat pe textul lui Milescu în secolul al XVII-lea, şi pasaje obscure, după expresia folosită în epocă, „învăluite".

N. Iorga insistă pe larg, într-un curs publicat în 1929, retipărit în 1985 de Editura Minerva sub titlul *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, asupra rolului jucat de *Biblie* în cultura universală, făcînd o serie de trimiteri, extrem de interesante, la textul românesc din 1688, plasat în ambianţa istorică, socială şi culturală a epocii. Este subliniat mai întîi rolul de modelator colectiv al *Bibliei*, considerată o carte „completă", pe deplin capabilă să satisfacă nevoile literare ale societăţilor începătoare: „e cartea care poate înlocui o întreagă literatură, cu care se poate sătura sufletul unei societăţi încă simple, şi, de cîte ori o societate poate să întrebuinţeze o carte pentru orişicine, este mai bucuroasă decît atunci cînd fiecare îşi are cartea lui" [4]. Observaţia este adîncă şi pune îndată în relief importanţa traducerii din secolul al XVII-lea pentru societatea românească în general, dar şi pentru dezvoltarea limbii literare: „Pentru o societate este o binefacere ca toţi să se hrănească la acelaşi izvor literar, ca toţi să întrebuinţeze acelaşi fel de vorbă care duce deseori la acelaşi fel de a cugeta şi de a simţi" [5]. Iorga este încredinţat că textele biblice, în manuscris sau tipărite, erau citite şi asimilate în limba română: „Nu din cuvinte slavone auzite în biserică se creează o conştiinţă capabilă de a se exprima" [1]. Realităţile la care se referă unul sau altul din versetele biblice fac obiectul, consideră Iorga, unei receptări actualizate, într-un proces de filtrare şi de asimilare colectivă, răspunzînd necesităţilor dintr-un moment dat ale acelei colectivităţi: „Nu societatea românească produsese Biblia, numai cît Biblia, adoptată de toate societăţile omeneşti, devenise cartea tuturor, cartea umanităţii" [2]. Aceste reflecţii de sociologie literară vin de la un istoric dispus să fixeze literaturii un loc important în viaţa societăţii. Iorga observă şi cercetează fenomenele de cultură veche românească într-o largă desfăşurare socială şi în continuitatea lor firească. Pe această cale, el ajunge să vadă în *Biblia* de la 1688 *„o operă de unitate naţională"*, formulă care va fi repede preluată şi de alţi cercetători, odată cu ideea că realizarea acestei unităţi s-a făcut în trepte diferite, cu concursul unor cărturari din mai multe generaţii, începînd cu manuscrisele rotacizante din secolul al XVI-lea, după Iorga din secolul al XV-lea: „la 1670—1680, cărturarii, preocupaţi de tipar, nu au pornit din capul locului, ci de la traducerile acestea naive, încercate prin deosebite locuri, pentru a contribui la forme mai înalte în care se resimte totuşi influenţa încercărilor anterioare" [3]. Această influenţă ţinteşte găsirea acelor „forme mai înalte" care ne dau posibilitatea să vorbim de existenţa unei limbi literare româneşti. Frămîntarea provocată de necesitatea aflării acestor „forme mai înalte", fără de care nu se poate vorbi de existenţa unei limbi de cultură, dă sensul major al acestei activităţi colective impuse de împrejurările specifice societăţii româneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea: „Biblia lui Nicolae Milescu [...], acea admirabilă carte este o lucrare colectivă: nu e ceva asemănător cu Biblia lui Luther sau cu Sfînta Scriptură în englezeşte din secolul al XVI-lea, care s-au făcut de la început fără nicio pregătire anterioară; aici avem a face cu un bun popular colectiv al poporului românesc. Marea însemnătate a Bibliei din 1688 stă tocmai în faptul că tot ce se lucrase mai înainte, în deosebitele provincii ale poporului românesc, a fost cercetat, adunat şi fixat într-o formă definitivă, şi astfel pentru acea vreme Biblia de la 1688 este o operă de unitate naţională, am putea chiar spune că este *cea dintîi operă de unitate naţională, în acel domeniu moral de unde pleacă pe urmă toate celelalte*" [4] (s.a.). Iorga a contribuit foarte mult la răspîndirea părerii, devenită după aceea un loc comun nu numai în literatura de specialitate, că textele religioase vechi româneşti sînt o reluare îmbunătăţită, cu modificări mai profunde sau mai puţin importante, de la un traducător la altul şi de la o etapă la alta.

Dacă în astfel de afirmaţii s-au putut strecura şi unele exagerări, problema reluării acestor traduceri în versiuni îmbunătăţite urmînd să fie privită mai nuanţat, cu acordarea unei atenţii sporite meritelor autorilor care compară şi prelucrează textele, mergînd uneori la sursele folosite de vechii traducători, nu-i mai puţin adevărat că, privite sub aspectul progresului limbii literare, toate aceste traduceri apar ca opere de colaborare, ca „un bun popular colectiv", cum spune Iorga. De aceea ni se pare că nu scădem cu nimic meritele lui Milescu, cum crede Virgil Cândea în interesanta sa carte, *Raţiunea dominantă*, în care face o dreaptă evaluare a contribuţiilor spătarului în cadrul umanismului românesc, dacă acceptăm ideea lui Iorga, preluată şi de alţii, cu privire la efortul colectiv, al tuturor traducătorilor care l-au precedat, de a realiza o „formă

[1] *Ibid.*
[2] *Ibid.*
[3] *Ibid.*
[4] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică* (după note stenografice ale unui curs), ediţie îngrijită, note şi indici de Rodica Rotaru şi prefaţă de Ion Rotaru, Editura Minerva, Bucureşti, 1985, p. 20.
[5] *Ibid.*

[1] *Ibid.*
[2] *Ibid.*
[3] *Ibid.*
[4] *Op. cit.* p. 66—67.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

definitivă", în măsura în care se poate vorbi de așa ceva în secolul al XVII-lea, pentru *Biblia* în limba română. Nu e vorba deci de o transcriere rezultată din punerea cap la cap a fragmentelor din *Biblie* deja traduse, care nici nu erau, dacă ne referim la *Vechiul Testament*, prea întinse, și de completarea lor cu cele netraduse încă, o operație cumva mecanică, ci de realizarea unei noi traduceri, dar într-o limbă deja exersată, prin efortul colectiv al predecesorilor [1]. Considerată operă de colaborare, și chiar „cea dintâi operă de unitate națională în domeniul acesta", cum preciza Iorga, *Biblia* de la 1688 a fost, începînd de acum, mereu citată ca un exemplu de bună limbă literară, de model neatins încă pînă la această dată, un monument de limbă îngrijită, care încununa îndelungate eforturi anterioare.

Punctul acesta de vedere, formulat de Iorga pe la începutul secolului nostru, se regăsește în numeroase contribuții de istorie literară și de lingvistică românească referitoare la epoca lui Șerban Cantacuzino și la opera care o încununează, *Biblia* care îi poartă numele. Dintre aceste contribuții ne vom opri doar la cîteva, de o incontestabilă autoritate. Nu-i greu de observat, în această concluzie a lui Cartojan din *Istoria literaturii române vechi*, ce-l leagă pe acesta de afirmațiile mai vechi, citate mai sus, ale lui N. Iorga: „Biblia lui Șerban este sinteza tuturor sforțărilor îndeplinite de cărturarii români în cele mai vitrege împrejurări, timp de trei veacuri, în toate Țările Românești, pentru a înveșmînta cuvîntul Domnului în haina limbii naționale. Din confruntarea tuturor textelor anterioare cu originalul grecesc, ei au îndreptat erorile de sens și au ales cuvintele care, înțelese în toate ținuturile românești, aveau mai multă rezonanță în suflete și care în același timp exprimau cu mai multă exactitate noțiunea originalului grecesc. Este o limbă vie românească, cu frumoasele cadențe ritmice". După o scurtă ilustrare (cîteva fraze din *Geneză* și cîteva din *Evanghelia* lui Ioan), N. Cartojan conchide fără ezitare: „Este, după cum se vede, limba literară de azi" [2]. Concluzia lui Cartojan, cum este și firesc, ne apare astăzi exagerată. Ea s-a născut, fără îndoială, și prin analogie cu rolul jucat de *Biblia* lui Luther în formarea limbii literare germane.

Fără să-i acorde mai mult de cîteva rînduri în faimoasa sa istorie literară, G. Călinescu definește lapidar, în același fel, rolul *Bibliei* de la București în dezvoltarea limbii române literare: „Și de fapt *Biblia* apare ca un monument de consolidare a limbii literare" [3]. Autorul adaugă îndată, mai ales că se referise mai înainte la o frază din „precuvîntarea erudită" [1] a *Bibliei* în limba română, care se adresează deopotrivă „românilor, moldovenilor și ungrovlahilor", adică românilor de pretutindeni, că „graiul coagulant al limbii literare române este acela muntenesc, care este dialectul nostru toscanic" [2]. Limba română literară pe care o consolidează *Biblia* de la 1688, ni se sugerează nu fără exagerare, acceptîndu-se o idee foarte răspîndită timp îndelungat, are la bază tocmai acest „grai coagulant" din sudul țării.

În forme mai moderate, astfel de concluzii cu privire la rolul *Bibliei* de la București în formarea și dezvoltarea limbii române literare își fac loc pînă în vremea noastră. Deși are destule rezerve cu privire la limba *Bibliei* din 1688, Al. Piru își încheie considerațiile asupra ei observînd că rolul pe care l-a jucat aceasta în dezvoltarea limbii literare este pozitiv, întrucît a contribuit „la fixarea unor norme de exprimare înainte de apariția gramaticilor cu mai mult de un secol". Acest fapt îl determină și pe Al. Piru să subscrie la concluzia cunoscută: „În orice caz, *Biblia* de la București rămîne un moment de seamă al literaturii noastre vechi, similar în literatura germană *Bibliei* traduse de Luther" [3].

Autorii tratatului academic de *Istoria literaturii române* [4], alăturîndu-se aceluiași punct de vedere, introduc chiar în fraza liminară a capitolului consacrat *Bibliei de la București* o remarcă destinată să scoată în relief locul aparte, prin importanța lui, pe care îl ocupă această traducere în istoria limbii române literare: „În cadrul direcției noi, eleniste, în literatura religioasă românească, direcție promovată de cărturarii epocii lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu, opera care marchează un remarcabil progres în dezvoltarea limbii române literare și care contribuie la introducerea limbii române în biserică este *Biblia* lui Șerban Cantacuzino, apărută la București în 1688" [5]. Meritul distinctiv al acestei opere fundamentale pentru cultura românească este circumscris cu claritate, din nou, în perimetrul limbii literare, ca factor determinant de progres. Argumentele pe care se întemeiază această concluzie sînt cele folosite și de cercetătorii anteriori, cu unele mici diferențe și nuanțări: „Faptul că tălmăcitorii *Bibliei de la București* folosesc traducerile parțiale efectuate, începînd din secolul al XVI-lea, în diferite regiuni locuite de români, și reproduc — unori — pasaje întregi din ele, este deosebit de important pentru dezvoltarea limbii literare. Pe de o parte, se recunoaște valoarea literară a limbii cărților utilizate sau — cel puțin — a pasajelor reproduse și se recunoaște autenticitatea traducerii respective, pe de altă parte, prin părțile reproduse, se stabilește o continuitate, în ce privește limba literară, între *Biblia* lui Șerban Cantacuzino și întreaga literară religioasă românească anterioară" [6]. Raporturile dintre *Biblia* de la 1688 și textele similare, traduse anterior, sînt prea mult simplificate în prezentarea de aici. Continuitatea, reală, dintre aceste texte nu trebuie înțeleasă, cum observam și mai înainte, ca o simplă reproducere a unor texte mai vechi în altele mai noi. Textele din secolul al XVI-lea sînt foarte deosebite ca limbă, deși pot fi observate și unele elemente de legătură, de cărțile și capitolelele corespunzătoare din *Biblia* tipărită în

---

[1] Comparația textelor dovedește că munca traducătorilor *Bibliei* din 1688 a fost mult ușurată de existența modelelor anterioare, încît în unele părți traducerea nu pare cu totul nouă. Cu toate acestea, neincluzînd în calcul *Noul Testament* de la Bălgrad, reluat în *Biblia de la București*, Virgil Cândea califică cu cuvinte foarte aspre afirmația aceasta a lui Ștefan Ciobanu din *Istoria literaturii române vechi*, I, București, 1947, p. 300: „Nu era nevoie deci de o traducere nouă a mai multor cărți din *Biblie*, cînd cărturarii noștri aveau la îndemînă întregul *Testament Nou* tipărit în anul 1648 și unele cărți din *Vechiul Testament*". Deși Ștefan Ciobanu pune în față, în fraza incriminată, *Noul Testament* și vorbește doar de „*unele* cărți din *Vechiul Testament*", primește o replică foarte dură pe baza unui calcul care ia în discuție numai fragmentele din *Vechiul Testament* traduse mai înainte (20%): „Un simplu raport între ce se tradusese și ce mai rămînea de tradus din *Vechiul Testament* la mijlocul secolului al XVII-lea ne invederează netemeinicia acestor afirmații și ușurința cu care au fost ele acceptate" (Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 120—121). *Biblia* este un întreg și „raportul" între ce s-a tradus pînă la începerea pregătirii textului tipărit în 1688 și ce urma să se realizeze în cadrul acestei ediții nu se poate stabili decît cu includerea în această comparație și a *Noului Testament*, cum procedează Ștefan Ciobanu.

[2] N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, postfață și bibliografii finale de Dan Simonescu, prefață de Dan Zamfirescu, Editura Minerva, București, 1980, p. 395.

[3] G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1941, p. 14.

[1] *Op. cit.*, p. 14.

[2] *Ibid.*

[3] Al. Piru, *Literatura română veche*, Editura pentru Literatură, București, 1961, p. 234.

[4] *Istoria literaturii române*, I. *Folclorul. Literatura română în perioada feudală* (1400—1780), Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1964.

[5] *Op. cit.*, p. 451.

[6] *Op. cit.*, p. 453.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

secolul al XVII-lea. Trebuie să se vorbească, fără nici un echivoc, de o traducere independentă a *Bibliei* în secolul al XVII-lea, care beneficiază, cum e și firesc, de toată experiența acumulată pînă la data elaborării ei. Reproducerea unor „pasaje întregi", cum se afirmă în tratat, din textele anterioare, ar fi condus la alcătuirea unui întreg lipsit de unitate, hibrid, cu discrepanțe mari de la o carte la alta și de la un capitol la altul, în funcție de sursa folosită. De altfel autorii tratatului academic de istorie literară nu sînt deloc conservenți în afirmațiile pe care le fac, poate cu o singură excepție. Importanța *Bibliei* de la 1688 este redusă, în mai multe locuri, la un fapt de istorie culturală : „Textul propriu-zis al *Bibliei de la București* interesează istoria literaturii române prin limba lui" [1]. Afirmația este mai mult de ordin teoretic, pentru că în analiza practică, fără teama contradicțiilor, se constată că limba acestei traduceri este „puțin unitară sub raport fonetic și sintactic" [2], deși, în comparație cu textele din secolul anterior, „construcția frazei *Bibliei de la București* este, în general, mult mai firească" [3]. În baza unor astfel de constatări („numeroasele arhaisme, dintre care multe populare, „numărul considerabil de alternanțe fonetice, dovedind lipsa unor norme fonetice stabile și unitare în limba literară a epocii, cel puțin în Țara Românească" [4]), la care autorii adaugă și inadvertențele de treducere, sînt respinse ca exagerate calificările mai vechi ale lui Iorga, după care *Biblia* de la 1688 este un „monument literar fără pereche" și ale lui Cartojan, care recunoaște în acest text „limba literară de azi" [5].

Dincolo de astfel de observații, de cele mai multe ori contradictorii, care privesc unele aspecte concrete ale limbii *Bibliei* de la 1688, aprecierile cu caracter general sînt extrem de elogioase, asemănătoare, în mare măsură, cu acelea ale lui Iorga sau Cartojan : „Într-adevăr, prin *Biblia de la București*, operă de proporții monumentale pentru acea epocă, se pune în circulație o limbă literară care reprezintă sinteza eforturilor tuturor scriitorilor ecleziastici români de pînă atunci și se deschide calea pe care se va dezvolta limba română literară de mai tîrziu" [6]. În consecință, se va constata : „Traducerea integrală a *Bibliei* în românește, în forma tipărită la București (1688), reprezintă, deci, în literatura religioasă românească, precum și în istoria culturii românești, o dată importantă" [7]. Mai mult, se recunoaște acestui text atît de întins o calitate, de altfel îndoielnică, respinsă anterior, unitatea muntenească a limbii : „traducătorii s-au străduit să folosească o limbă cît mai unitară, bazată pe fonetismul graiului muntean", nereușitele, din acest punct de vedere, datorîndu-se faptului că „străduințile lor n-au fost cîtuși de puțin coordonate", ceea ce face ca „valoarea *Bibliei de la București* să fie inegală sub raportul limbii literare" [8]. Concluzia finală șterge și aceste rezerve : „Cu toate acestea, prin calitățile sale, prin amploarea textului, prin circulația mare pe care a avut-o cartea pe întreg teritoriul de limbă românească și prin prestigiul de care s-a bucurat, *Biblia de la București* a contribuit la impunerea graiului muntenesc ca bază a limbii literare. Principalele versiuni românești ulterioare ale *Bibliei* (Blaj, Șaguna, Galaction-Radu) au folosit, într-o măsură mai mare sau mai mică, textul *Bibliei* lui Șerban Cantacuzino, demonstrînd astfel caracterul ei de monument fundamental în istoria limbii literare române, una pentru toți românii" [1]. Pe căi mai ocolite, se ajunge și în tratatul academic de istorie literară tot la concluzia lui Iorga, asupra căreia ne-am oprit mai înainte, care considera *Biblia* din 1688 „o operă de unitate națională". Concluziile autorilor tratatului merg mai mult în această direcție (Iorga—Cartojan), iar observațiile de amănunt, cu nuanțările de rigoare, sînt cele formulate mai înainte de Ovid Densusianu, deosebite, într-o anumită măsură, atunci cînd este vorba de rolul *Bibliei* românești din secolul al XVII-lea la dezvoltarea limbii române literare, de cele ale marelui istoric.

Ovid Densusianu avea intenția, după cum mărturisește în prefața (datată iulie, 1937) la cel de al II-lea volum din *Histoire de la langue roumaine*, în care tratează materia secolului al XVI-lea, să-și continue opera sa capitală cu un al III-lea volum „în care urma să se ocupe de secolul al XVII-lea. Paralel se gîndea să publice și o carte nouă, anunțată în aceeași prefață, *Evoluția estetică a limbii române* [2]. Planul acesta n-a fost realizat, dar el se oglindește foarte bine în cursurile pe care Densusianu le ține la Universitatea din București între anii 1929—1938. În cursul pe care îl intitulează *Limba română în secolul al XVII-lea*, partea I, 1935—1936, partea a II-a, 1936—1937, marele romanist bucureștean se oprește, imediat după considerațiile preliminare, fapt semnificativ, asupra *Bibliei* din 1688, fixînd și în felul acesta importanța acestei traduceri pentru cultura română. Nu ezită însă să-și mărturisească îndată „decepțiile" pe care i le pricinuiesc atît prefețele, mai ales prima, „abstractă și discursivă" [3], cît și textul : „Dacă parcurgem această tipăritură, avem o altă decepție. Este curios că sîntem la o distanță de o sută de ani de limba lui Coresi, care este mai unitară, mai literară decît ceea ce se prezintă în *Biblia* de la 1688" [4]. Ovid Densusianu precizează cu grijă, în continuare, cauzele acestor decepții, înșirînd o serie de particularități de limbă care îi apar, conform cu teza pe care o susținea cu cea mai mare consecvență, că la baza limbii române literare stau textele coresiene, ca abateri de la normele limbii literare, de pe atunci unice : „Referindu-ne la fonetică, e de amintit o particularitate întîlnită des în tipărituri : întîlnim cuvîntul *Dumnezău, dumnezăiesc*, cu *ă* în loc de *e*. Mai apare *ă* și în alte cazuri, ca, de exemplu, în *deșărt, șădea* etc. Chiar forma așa de caracteristică pentru graiul muntenesc, *seară*, apare mai des cu fonetismul *sară* ca în Moldova și alte regiuni. La Coresi sînt întrebuințate unele muntenisme, totuși constatăm o unitate, care nu apare, așa cum ne-am aștepta, în *Biblia lui Șerban*. Și atunci ne întrebăm : cum se face oare că acei care au tradus cu multă silință, au tipărit cu multă îngrijire întreaga *Biblie* au lăsat să se strecoare asemenea forme ? De ce concesiune pentru unele forme locale ? Mărturisesc că explicația nu e ușor de dat. Nu putem ști întrucît cei care au colaborat și-au impus unele preferințe. Mai intervine însă altceva: întrucît unele din aceste forme nu ar fi de

[1] *Op. cit.*, p. 453.
[2] *Ibid.*
[3] *Ibid.*, p. 455.
[4] *Ibid.*, p. 453—455.
[5] *Ibid.*, p 457.
[6] *Ibid.*, p. 453.
[7] *Ibid.*, p. 457.
[8] *Ibid.*

[1] *Ibid.*, p. 457—458.
[2] Aceste cursuri au fost tipărite multă vreme după moartea autorului : Ovid Densusianu, *Opere*, III, ediție critică și comentarii de Valeriu Rusu, *Limba română în secolul al XVII-lea, Evoluția estetică a limbei române*, Editura Minerva, București, 1977.
[3] *Op. cit.*, p. 28. Densusianu este de altfel inconsecvent. În *Evoluția estetică a limbii române* sînt apreciate mai mult prefețele cărților din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, decît cuprinsul lor : „În secolul al XVII-lea și al XVIII-lea prefețele sînt mai interesante decît cuprinsul cărței chiar, pentru că de multe ori și mai ales cînd e vorba de cărțile bisericești, prefețele acestea sînt de multe ori o profesiune de credință, sau alteori ne dezvoltă unele lucruri din viața noastră culturală care nu ne poate rămîne indiferentă" (*ed. cit.*, p. 244).
[4] Ovid Densusianu, *Limba română în secolul al XVII-lea, ed. cit.*, p. 28.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

atribuit culegătorilor ?" [1]. Nedumeririle și întrebările lui Densusianu au fost reluate întocmai de mulți dintre filologii români care s-au ocupat de limba *Bibliei* din 1688. Prestigiul — subliniat și de Ovid Densusianu — de care s-a bucurat, pe bună dreptate, acest text, tipărit în capitala Țării Românești, care va deveni în secolul al XIX-lea capitala țării unite sub domnitorul Al. I. Cuza, în 1859, ar fi trebuit să producă dovada cea mai importantă că limba română literară unică s-a născut pe baza graiului vorbit în sudul țării, reflectat în cărțile tipărite de diaconul Coresi la Brașov, în secolul al XVI-lea. Celebrul text contrazicea o prejudecată adînc înrădăcinată, cauzînd „decepțiile", atît de explicit exprimate de Densusianu, în rîndul tuturor acelora care o împărtășeau. De fapt, după cum vom vedea, limba *Bibliei* bucureștene nu era lipsită de unitate din cauză că nu respecta „norma" coresiană, cum credea Densusianu. Unitatea ei trebuie altfel înțeleasă, în cadrul condițiilor și normelor specifice momentului cînd se tipărește *Biblia* de la 1688, altele decît în secolul al XVI-lea și altele decît în vremea noastră. *Biblia* lui Șerban Cantacuzino, deși dezminte unele așteptări, cum recunoaște Ovid Densusianu, „a avut în același timp multă influență, pentru că a fost citită în atîtea biserici nu numai în Muntenia, dar și din Ardeal, încît limba traducătorilor acestei *Biblii* n-a putut desigur să rămînă fără ecou în sufletul acelora care au ascultat-o" [2], și, adăugăm noi, mai ales în sufletul acelora care au citit-o. Această traducere juxtaliniară, cu toate neajunsurile care rezultă de aici („frazele, oricît de românești erau, [...] veneau să corespundă textului din alte limbi" [3]), limba fiind încă „foarte nesigură, foarte stîngace", din motivele arătate, reprezintă totuși, concede Densusianu, „o românească ceva mai netezită, mai evoluată în orice caz, decît aceea a lui Coresi" [4]. Ilustrarea cu care Densusianu își susține concluziile cu privire la locul pe care îl ocupă *Biblia* din 1688 în „evoluția estetică a limbii române" este foarte sumară — practic ea se reduce doar la începutul *Psalmului XXI* — și, prin urmare, neconcludentă : „Cuvintele se alătură la sfîrșitul frazei și nu sînt înșirate în ordine normală, așa încît ne găsim în fața unei expreimări defectuoase cu toate că avem de-a face cu unul din psalmii cei mai cunoscuți" [5]. De fapt această încheiere îi servea autorului cursului citat, care-și studiază și se folosește în această perspectivă de valoare ilustrativă a citatului, pentru a demonstra, forțînd trecerea de la o operă la alta, în mod destul de ciudat, altceva, și anume că psaltirea versificată de Dosoftei în secolul al XVII-lea, mai veche, deci nepotrivită pentru o astfel de apropiere, nu are nici o valoare estetică [6], exagerare evidentă, cum au dovedit-o ultimele cercetări consacrate activității poetice a mitropolitului moldovean. Rezultă din cele spuse pînă aici foarte limpede că înălțimea la care situa Iorga, din toate punctele de vedere, *Biblia de la București* scade foarte mult în interpretarea lingvistică și estetică a lui Ovid Densusianu, care de altfel manifestă, mai ales sub ultimul aspect, o rezervă accentuată cu privire la întreaga producție literară românească din secolul al XVII-lea, lipsită de „darul imaginației" [7], cum argumentează, cu probe insuficiente, în cursul, din atîtea alte puncte de vedere extrem de interesant, *Evoluția estetică a limbii române.*

Urmașii lui Densusianu își însușesc multe din aceste opinii, care scad ponderea *Bibliei* din 1688 în dezvoltarea limbii literare și, implicit, în „evoluția ei estetică". În *Istoria limbii române literare*, vol. I, de Al. Rosetti, Boris Cazacu și Liviu Onu, se reproduce, cu mici modificări și cu o ilustrare lingvistică mai bogată, capitolul consacrat *Bibliei* de la 1688 în tratatul academic de istoria literaturii române [1]. Singurul amănunt care merită să fie remarcat este doar încercarea de a sublinia și mai puternic, cum rezultă și din subtitlul capitolului *(Consolidarea trăsăturilor muntenești ale limbii române literare* [2]*)*, dependența *Biblici de la București* de graiul muntean, impus de Coresi ca limbă literară prin cunoscutele sale tipărituri de la Brașov (1559—1581). În continuarea cărților tipărite de Coresi, beneficiind de avantajele unei răspîndiri mult mai largi în lumea românească a secolului al XVII-lea, este așezată *Biblia*, carte fundamentală, care nu mai satisface numai nevoile de cult, pentru că se adresează tuturor cititorilor, nu numai unor anumite categorii, slujitorilor bisericii în primul rînd. Nesusținută de fapte, alăturarea celor două momente culturale, la distanță de un secol, în vederea explicării unui efect comun, realizarea unei limbi literare unice pe bază muntenească, apare cel puțin forțată. Cel dintîi care cere, în lucrări întinse, cu argumente temeinice și în termeni neechivoci, revizuirea acestei teze cu privire la originea și evoluția limbii literare în perioada veche [3] este G. Ivănescu, în teza sa de doctorat din 1945, *Problemele capitale ale vechii române literare* [4], în mai multe din studiile sale ulterioare [5] și, cu cîțiva ani în urmă, în *Istoria limbii române* [6]. Plecînd de la unele observații mai vechi ale lui A. Philippide[7], Moses Gaster[8], G. Ibrăileanu [9], G. Ivănescu va respinge primatul textelor coresiene în fixarea normelor unice ale limbii române literare, succesiune în care s-ar plasa și *Biblia de la București*, fundamentînd cunoscuta și discutata sa teorie a dialectelor (variantelor) limbii române literare în perioada veche : „A susține că limba literară româ-

---

[1] *Ibid.*
[2] *Evoluția estetică, ed. cit.* p. 247.
[3] *Ibid.*
[4] *Ibid.*
[5] *Ibid.*
[6] Critica negativă pe care o face Densusianu *Psaltirii* lui Dosoftei este concentrată în fraze apodictice ca aceasta : „Nu cred că Dosoftei ar fi avut vreo influență prin încercările lui asupra limbii literare și mai ales să fi dat sugestiuni în ceea ce privește exprimarea poetică" (*op. cit.*, p. 257).
[7] *Op. cit.*, p. 245. Vezi și argumentele de la p. 246—247.

[1] Vezi Al. Rosetti, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare, I, De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, Editura Minerva, București, 1971, cap. *Consacrarea limbii române ca limbă a cultului religios în Țara Românească. Biblia de la București* (1688), p. 167—181 și *Istoria literaturii române* I, *Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780)*, redactor responsabil acad. Al. Rosetti, Editura Academiei Republicii Populare Române. București, 1964, p. 451—458.
[2] Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 167.
[3] Au pus în discuție, fără să luăm în seamă toate contribuțiile, cu rezultate și argumente diferite, realizarea unității limbii române literare pe baza textelor coresiene, în perioadă veche, Iorgu Iordan *(Limba română literară (Privire generală)*, în „Limba română", III, 6, 1954, G. Istrate *(Caracterul regional al textelor noastre vechi*, în *Limba română literară. Studii și articole*, Editura Minerva, București, 1970) și, în anii din urmă, Ion Gheție (*Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei R.S.R., București, 1975, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978), Șt. Munteanu și Vasile D. Țâra (*Istoria limbii române literare*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1978, 1983).
[4] G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Tipografia Alexandru Țerek, Iași, 1948.
[5] G. Ivănescu, *Teorii eronate despre limba română literară*, în „Iașul literar", 1956, nr. 10, *Existența dialectelor literare*, în „Convorbiri literare", 1972, nr. 4.
[6] G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Editură Junimea, Iași, 1980.
[7] A. Philippide, *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași, 1888.
[8] Moses Gaster, *Chrestomatie română*, I, *Introducere*, București, 1891.
[9] G. Ibrăileanu, *Istoria literaturii române (Epoca Conachi)*, curs universitar litografiat ținut la Universitatea din Iași în 1909—1910, tipărit în *Opere*, VII, ediție critică de Rodica Rotaru și Al. Piru, Editura Minerva, 1979.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

nească a fost una singură de la începutul ei şi pînă astăzi pe tot pămîntul românesc este a falsifica lucrurile“ [1]. Problema aceasta, mult timp atît de controversată, a fost reluată, cu mai bine de un deceniu în urmă, de Ion Gheţie, în mai multe din lucrările sale. Ne interesează aici în special referirile autorului la *Biblia* tipărită de Şerban Cantacuzino în 1688 şi la rolul acesteia în evoluţia limbii române literare.

În capitolul *Limba literară în perioada 1656—1715*, din masivul volum *Baza dialectală a românei literare*, partea consacrată tipăriturilor din *Muntenia* [2], Ion Gheţie remarcă, aşa cum era şi firesc, ca „operă de căpetenie a literaturii religioase din această perioadă“, *Biblia de la Bucureşti*. Cînd fixează „trăsăturile fundamentale“ şi cele „secundare“ ale acestei variante a limbii române literare dintre anii menţionaţi, comparativ cu „norma cărţilor tîrgoviştene din anii 1650“, numeroase exemple sînt extrase din această importantă sursă. Autorul observă, pentru această perioadă, „o destul de puternică influenţă a limbii vorbite asupra normelor variantei literare“ [3] în textele din Muntenia: „Ca fapte mai semnificative ale acestei acţiuni vom remarca, în domeniul scrierilor bisericeşti, sporirea semnificativă a cazurilor de durificare a şuierătoarelor *ş, j* (urmate de *e, i*) şi notarea mai frecventă a palatalizării labiodentalei *f*. Destul de numeroase sînt şi cuvintele în care un *e* aton medial apare trecut la *i* (dar formele cu *e* rămîn larg majoritare, aşa încît cu greu s-ar putea vorbi în aceste texte de o alternanţă *e/i* în poziţia amintită). Mai rar decît ne-am fi aşteptat, poate, ne întîmpină rostirea dură a lui *d* (notată sporadic în textele tîrgoviştene ale perioadei precedente“)[4]. Explicaţia oferită pentru apariţia acestor fenomene este de ordin sociogeografic: mutarea definitivă, după 1659, a capitalei Ţării Româneşti de la Tîrgovişte la Bucureşti, într-o zonă dialectală în care particularităţile amintite puteau influenţa, prin presiunea limbii vorbite, norma literară anterioară [5]. Nu pot fi explicate satisfăcător, consideră Ion Gheţie, prin factorii locali amintiţi, deci prin raportarea „la graiurile muntenești din trecut şi de astăzi“ [6], o serie de particularităţi importante. Acestea caracterizează cărţile apărute în timpul domniei lui Şerban Cantacuzino, 1678—1688, cea mai importantă dintre ele fiind *Biblia*. Dintre fenomenele fonetice nemunteneşti, nordice şi moldoveneşti, frecvente mai cu seamă în *Biblie* (unele din acestea îl surprinseseră altădată şi pe Densusianu [7]), sînt reţinute cîteva, considerate mai importante: „*î* în *mînile*, durificarea labialelor, durificarea lui *s, z, ţ*, prezenţa lui *dz* şi a lui *ğ*, articolul posesiv invariabil, fonetisme, ca *Dumnăzău, blăstăm* şi pl. *mînule* [...] Dintre toate se remarcă, printr-o frecvenţă ridicată, durificarea lui *s, z, ţ*, care, în paginile *Bibliei de la Bucureşti*, ne întîmpină, adeseori în număr mare, aproape pe fiecare pagină“ [8]. Prezenţa acestor fonetisme îi apare lui Ion Gheţie, întocmai ca lui Densusianu, „neaşteptată“, pentru că rupe continuitatea unei tradiţii: a limbii literare fixate, la nivelul întregii ţări, de Coresi (Densusianu), a variantei muntene (Gheţie).

S-au dat mai multe explicaţii, începînd cu Densusianu şi alţii, întregite de Ion Gheţie în *Baza dialectală a românei literare*, prezenţei acestor particularităţi nemunteneşti din paginile *Bibliei de la Bucureşti*. Stabilirea cu exactitate a contribuţiei lui Milescu la traducerea *Vechiului Testament* din *Biblia* tipărită în 1688 oferă o bază serioasă pentru susţinerea afirmaţiei că unele din aceste fapte de limbă pot fi reminiscenţe din acest vechi strat, deşi se pune întrebarea de ce muntenii care revizuiesc textul nu le elimină, restabilind norma literară a variantei în care scriau. Admiterea ipotezei că prima revizie a fost făcută de moldoveni, de Dosoftei şi colaboratorii săi, cum presupune N. A. Ursu, aduce un argument în plus în favoarea justificării prezenţei faptelor de limbă nemunteneşti din sursă directă, mai ales că, aşa după cum am arătat într-unul din capitolele anterioare, avem toate motivele să credem că Milescu a păstrat un timp mai îndelungat decît s-a presupus pînă acum manuscrisul acestei traduceri, la care mai lucra încă în 1668. Fireşte rămîne deschisă, şi în această ipoteză, întrebarea de ce „acei oameni ai locului“, menţionaţi cu aceste cuvinte, sub semnătura lui Şerban Cantacuzino, în prefaţa *Bibliei*, ca revizori ai textului care se tipăreşte, au renunţat la o parte din „moldovenisme“ (africata *dz*, folosită cu consecvenţă în ms. 45, care îl reproduce, cu unele modificări, pe acela al lui Milescu, dintre fenomenele cele mai caracteristice) şi au păstrat atîtea altele. Mai mult, aşa cum atrage atenţia şi Ion Gheţie, în *Noul Testament* din *Biblia de la Bucureşti*, partea netradusă de Milescu, apar de asemenea unele particularităţi nemunteneşti, păstrate poate din paginile *Noului Testament de la Bălgrad*, una din sursele principale, neîndoielnice, ale tipăriturii din 1688. Acest fapt ne pune în faţa unei noi întrebări: de ce, în alte cazuri, foarte semnificative, modelul oferit de tipăritura transilvăneană din 1648 n-a mai fost urmat în textul de la Bucureşti: „e de remarcat că, într-o serie de locuri unde tipăritura din 1648 prezintă de pildă, *s, z, ţ* moi, *Biblia* bucureşteană notează rostirea dură a acestor consoane“ [1]. Este de reţinut şi o altă observaţie a lui Ion Gheţie: „Nu trebuie, apoi, să pierdem din vedere faptul că unele dintre particularităţile menţionate mai sus (în special durificarea lui *s, z, ţ*, dar nu numai acest fenomen) se întîlnesc şi în alte cărţi tipărite la Bucureşti, despre care nu se poate spune că descind din originalele moldoveneşti sau ardeleneşti“ [2]. *Svînta şi dumnezeiasca liturghie*, tipărită în capitala Ţării Româneşti, în 1680, considerată ca o replică munteană la aceea a lui Dosoftei, apărută la Iaşi în 1679 *(Dumnezăiasca liturghie)* şi *Mărgăritarele* traduse de Radu şi Şerban Greceanu (1691) sînt în această situaţie. După ce emite şi altă ipoteză, pusă repede sub semnul îndoielii, practic respinsă („durificarea lui *s, z, ţ*, atît de răspîndită în tipăritura din 1688, avea curs în Oltenia la finele secolului al XVII-lea şi, prin urmare, ea putea fi pusă pe seama unui oltean“ [3]), Ion Gheţie ajunge tot la explicaţia lui Densusianu, foarte răspîndită de altfel. Aşa ziselе trăsături nemunteneşti din *Biblia de la Bucureşti* se datoresc intervenţiilor tipografilor moldoveni, numeroşi şi cunoscuţi ca nume, care lucrau în timpul lui Şerban Cantacuzino şi, mai tîrziu, al lui Constantin Brîncoveanu, în Ţara Românească. Dintre aceştia, un rol important în tipărirea *Bibliei*, menţionat cu exactitate la sfîşitul ediţiei, l-a avut episcopul de Huşi, Mitrofan, la vremea aceea şeful tipografiei Mitropoliei din Bucureşti, corectorul principal al întregului text. Sînt bine cunoscute şi numele altor tipografi moldoveni, ca Chiriac şi Atanasie, care se ocupă de tipărirea *Liturghiei* din 1680 şi a *Evangheliei* din 1682 (Chiriac), la care se adaugă *Evanghelia greco-română* din 1693, „îndreptată“ de „prea micul

[1] *Problemele capitale*, p. 70.
[2] *Baza dialectală a românei literare*, p. 330—342.
[3] *Op. cit.*, p. 338.
[4] *Ibid.*
[5] *Ibid.*
[6] *Ibid.*, p. 339.
[7] Ovid Densusianu, *Limba română în secolul al XVII-lea*, curs litografiat, 1935—1936, *ed. cit.*, p. 28.
[8] Ion Gheţie, *op. cit.*, p. 339.

[1] Ion Gheţie, *op. cit.*, p. 340.
[2] *Ibid.*
[3] *Ibid.*

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza“
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

întru ieromonahi Athanasie Moldoveanul"[1]. Rolul jucat de tipografii şi diortositorii moldoveni este extins, în cazul manuscriselor istorice, asupra copiştilor[2].

De la început trebuie să observăm că acest argument, invocat în atîtea rînduri pentru a explica prezenţa unor „particularităţi nemuntenești", în cele mai multe cazuri moldovenești, în textele din Ţara Românească, este extrem de şubred. Este greu de presupus că un autor cunoscut, care putea urmări procesul de tipărire, dacă acceptăm părerea că nu-l supraveghea, se înstrăinează atît de mult de propriul său text încît acceptă schimbări radicale în modul lui de a scrie, modificări împinse, în unele cazuri, cum sînt cele citate, pînă la abandonarea unor norme fonetice sau ortografice pe care le respectase pînă atunci. În ceea ce-l priveşte pe Mitrofan, intervine şi un alt factor demn de luat în seamă : declaraţia sa că nu a intervenit în text („precum am aflat în izvod aşa am dat şi în tipariu"[3]). Ar trebui să înţelegem de aici că Mitrofan, „a tot meşterşugul tipografiei şi îndireptării cuvintelor rumăneşti ostenitoriu"[4], s-a aplecat asupra textului încredinţat cu sarcina de a-l „îndrepta" după manuscrisul muntean, rămînînd în rolul său de corector, nu de colaborator. S-ar putea obiecta că, în secolul al XVII-lea, aceste sarcini nu erau precizate cu rigoarea de astăzi, încît uşor se puteau încălca. Putea interveni atunci controlul şi ambiţia autorilor sau a acelora care se pretindeau astfel, fraţii Greceanu, în cazul *Bibliei*, pentru temperarea unor schimbări sistematice a normelor muntenești de scriere. Ştim de altfel că, în alte cazuri dintre cele invocate de susţinătorii punctului de vedere după care tipografii influenţau profund limba cărţilor pe care le tipăreau, nu ei erau şi corectori (printre altele chiar cazul *Bibliei*). Corectorul *Liturghierului* din 1680 este ieromonahul Inochentie, celălalt ieromonah, Chiriac, semnînd doar ca tipograf[5]. „Cele două înştiinţări", cum sînt numite de Ioan Bianu şi Nerva Hodoş[6], de la p. 370 a *Evangheliarului* din 1693, îl indică drept di ortositor pe „prea micul întru ieromonahi Athanasie Moldoveanul"[7], iar printre „cei meşteri şi iscusiţi şi înţelepţi şi nevoitori tipografi"[8], pe viitorul mitropolit al Ţării Româneşti, acum şi el doar un „prea mic în ieromonahi", Antim din Iviria. Rolul lui Antim Ivireanul în tipărirea şi îndreptarea acestei cărţi rezultă limpede din atributele pe care şi le acordă chiar acesta : meşter tipograf, „iscusit, înţelept şi nevoitor"[9]. Într-un stil foarte personal, care avea să-i aducă un loc important în literatura română, viitorul mitropolit, citindu-l pe evanghelistul Matei, sugerează dificultăţile care-i stăteau în faţă, învinse prin credinţă şi perseverenţă : „De veţi avea credinţă şi nu vă veţi îndoi, veţi zice muntelui acestuia, rădică-te şi te aruncă în mare, [şi] să va face, şi toate oarecîte veţi cere, crezînd, veţi lua"[10]. Aceste dificultăţi, sugerate de imaginea evanghelistului, nu erau ale unui simplu culegător, după cum rezultă din precizarea care urmează : „ „Deci spre acéstea căutînd cu tot sufletul şi inema, prin trudă şi osteneală nu puţînă m-am atins de acest folositoriu de suflet lucru"[11]. „Îndreptarea greşalelor", cu ajutorul cititorilor, este invocată de ambii ieromonahi, şi de diortositor (Atanasie Moldoveanul) şi de tipograf (Antim de la Iviria, cum semna atunci). Nu credem că, în această situaţie, cînd amîndoi ieromonahii s-au îngrijit de text, colaborînd prin forţa împrejurărilor, Antim Ivireanul nu-şi putea impune punctul său de vedere dacă ar fi considerat că trebuie restabilită norma muntenească de scriere. Lucrurile se prezintă cu totul altfel. În cuvîntul său către cititor, deci într-un text care exclude orice constrîngere din afară, apar, sub propriul său nume, numeroase (comparativ cu scurtimea textului) şi surprinzătoare particularităţi nemuntenești : *Dumnezău dumnezăiasca, dumnezăeştii, dumnezăescul, dumnezăire, sînguri, puţînă, întăi*[1]. Este greu de crezut că Antim Ivireanul şi-a moldovenizat textul sub influenţa lui Atanasie. Aceasta era de fapt „norma" de scriere atunci şi la Iaşi şi la Bucureşti. După cum se vede, explicaţia unor fonetisme nespecifice variantei muntenești a limbii române literare din această perioadă în *Biblia de la Bucureşti*, cel mai important text din epocă în această situaţie, trebuie căutată şi în altă parte decît în intervenţia corectorilor sau a tipografilor, pe care, firește, n-o excludem.

Ne obligă să căutăm noi explicaţii şi alt fapt. Fraţii Greceanu îşi scriu propriile lor traduceri cam cu aceleaşi particularităţi nemuntenești în fonetică pe care le întîlnim în *Biblia de la Bucureşti*, o operă de „colaborare", peste timp şi prin forţa împrejurărilor, între un moldovean, Nicolae Milescu, traducătorul *Vechiului Testament* (ca să nu mai vorbim de revizia moldovenească a textului său), un transilvănean, Simion Ştefan, care tipăreşte *Noul Testament de la Bălgrad*, şi fraţii Greceanu, munteni, care poartă răspunderea redacţiei integrale, muntenești, a faimoasei tipărituri din 1688. Privind cu atenţie limba *Mărgăritarelor*[2], observăm că ea este, sub aspectele fonetice care ne interesează şi pe care le urmărim aici, aproape identică cu aceea din *Biblia de la Bucureşti*, începînd chiar cu prefeţele cărţii, prima adresată voievodului şi a doua, „binevoitorului cetitoriu", semnate de fraţii Greceanu : *Dumnezău* (peste tot, în cele două prefeţe, cu o singură excepţie, *Dumnezeu* (f. 1 r), dar *dumnezeescu* (f. 1 r), *nedumnezeirea* (f. 1 r), *dumnezeilor* (f. 2 v), *dumnezeescul* (f. 2 r), *asămănarea* (f. 1 r), *asamănă* (f. 1 r), dar şi *asemenea* (f. 1 r) *singur* (f. 1 v)[1] etc. Un sondaj în paginile acestei traduceri confirmă pe deplin această răspîndire a velarizării lui *e* şi *i* după *s, z, ţ* în tipăriturile muntene ale epocii : *Dumnezău*, în nenumărate exemple, mai rar *Dumnezeu*, *Dumnezăului* (f. 178 v), dar *dumnezeirii* (f. 178 r), *zăci* : „*zăci* de mii" (f. 15 r, v), *păzască*: „ca să *păzască* calea" (f. 17 r), *auzît*: „am *auzît* zicînd" (f. 18 r), *înţălept* (f. 1 v), *înţelepţască* (f. 4 r), dar *înţelepţeşti* (f. 1 v), *asamănă* (f. 100 r), *sara* : „pănă în *sară*" (f. 75 r), *săhăstrit*, în *Scara acestii cărţi*, în Istoriia a lui Dionisie ieromonahul, dar *sehăstrit*, în titlul din interiorul cărţii (f. 168 r) etc. Apar pînă şi exemple de palatalizare a lui *ţ+i*: *ţiară* şi *hiară* (f. 2 r), hiarăle : „*hiarăle* cele sălbateci" (f. 47 v). S-ar putea, pînă la urmă, obiecta, deşi noi nu vedem temeiul acestei obiecţii, că Mitrofan, „la a tot meşteşugul lucrului al aceştii sfinte cărţi şi al diorthosirii limbii rumăneşti", în calitatea pe care şi-o mărturiseşte într-o scurtă însemnare de la sfîrşitul cărţii (f. 178 v), a mers atît de departe în acţiunea de înlăturare a normelor de scriere specifice textelor muntenești încît a modificat, într-o carte tipărită la Bucureşti, pînă şi limba prefeţelor celor doi logofeţi, nu numai grafia traducerii, introducînd în loc „norme" modovenești.

Lipsa de temeinicie a unor astfel de afirmaţii poate fi verificată cu uşurinţă, atrăgînd în comparaţie texte care stau departe de orice presupusă influenţă a moldo-

[1] *BRV*, I, p. 334.
[2] Ion Gheţie, *op. cit.*, p. 341.
[3] BRV, I, p. 291.
[4] *Ibid.*
[5] *Ibid.*, p. 237.
[6] *Ibid.*, p. 334.
[7] *Ibid.*
[8] *Ibid.*, p. 335
[9] *Ibid.*
[10] *Ibid.*
[11] *Ibid.*

[1] *Ibid.*
[2] *Mărgăritare, adecă cuvinte de multe fălîuri a celui întru sfinţi, părintelui nostru Ioan, arhiepiscopul Ţarigradului, a lui Zlatoust, şi ale altor sfinţi părinţi...*; Tipografia Mitropoliei, Bucureşti, 1691.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

veanului Mitrofan şi a colaboratorilor şi ucenicilor săi de la tipografia Mitropoliei din Bucureşti. Cel mai semnificativ dintre aceste texte este cronica lui Radu Popescu, rămasă în manuscris pînă tîrziu, ca toate celelalte scrieri istorice: *Istoriilor domnilor Ţării Româneşti* [1]. Pentru explicarea numărului mare de velarizări ale vocalelor *e* şi *i* precedate de *s, z, ţ*, în primul rînd, dar şi de alte consoane, în cronica lui Radu Popescu, ar putea fi invocate şi o serie de cauze speciale. Tratarea paralelă a *Istoriilor domnilor Ţării Rumâncşti*, cum şi-a intitulat Radu Popescu cronica, cu aceea a domnilor din Moldova, observînd, în acelaşi timp, tot ce se petrece în Transilvania, într-un cadru larg de istorie universală, favorizează, prin sursele folosite, care sînt vechile letopiseţe ale ţării, cele moldoveneşti îndeosebi, pătrunderea unor elemente nemunteneşti în varianta literară munteană pe care o reprezintă această cronică [2]. De altfel este vorba adesea de aceiaşi domni în amble principate, cazul lui Nicolae Mavrocordat, al cărui cronicar de curte, răsplătit pentru credinţa sa, arătată şi în scris, cu ranguri boiereşti, a fost Radu Popescu, în special în a doua domnie a primului domn fanariot pe tronul ţărilor noastre, cînd marele vornic şi sfetnicul său apropiat îşi scrie o importantă parte a cronicii, cea de a doua (1688—1719), pe care o va continua, după 1723, pînă la sfîrşitul vieţii, ca monah, după ce se retrage din viaţa publică. Cuprinse în compilaţii întinse, aceste cronici, retranscrise şi adaptate din porunca şi conform cu intersele de moment ale domnilor din familia Mavrocordat, în scaun la Bucureşti şi la Iaşi [3], puteau suferi şi ca limbă o serie de modificări. Transcrierea lor în Muntenia — se cunoaşte, de pildă, numele unui copist bucureştean, popa Stanciul de la biserica Tuturor Sfinţilor — putea conduce la uniformizarea, pe baza normelor acestei variante literare, a întregului text. Reţinem precizarea acestui copist, care indică sursele moldoveneşti şi muntene compilate: „Leatopiseţ între carele să coprinde domniia dintăi şi de a doa din Ţara Moldovei a măriei sale prealuminatului nostru domn, Io Nicolae Alexandru voievod carele iaste alcătuit de Nicolae Costin vel logofăt, feciorul lui Miron Costin ce au fost logofăt mare, şi domnia dintăi şi de a doa iară a măriei sale din Ţara Rumânească tocmit şi aşezat de Radul Popescul ce au fost vornic mare, coprinzînd şi alte lucruri ce s-au întîmplat printr-altele părţi într-aceste domnii ale măriei sale, carele l-am scris eu, popa Stanciul de la Biserica Tuturor Sfinţilor, în scaunul domniei, în Bucureşti" [1]. Avem toate temeiurile să credem că un astfel de text putea reprezenta „norma" literară muntenească a începutului de veac al XVIII-lea.

Particularităţile fonetice nemunteneşti din această cronică sînt numeroase şi au o frecvenţă ridicată, depăşindu-le, în unele cazuri, pe cele din *Biblia de la Bucureşti*. Velarizarea lui *e* şi *i* după *s, z, ţ*, fenomenul cel mai des invocat atunci cînd se discută astfel de interferenţe ale normei muntene cu cea moldovenească în textele din Ţara Românească din această perioadă, nu se realizează cu aceeaşi consecvenţă ca velarizarea lui *e* şi *i* după şuierătoare (*ş, j*), fenomen mai vechi decît în Moldova în graiurile de tip muntenesc [2], dar atît în *Biblia de la Bucureşti* cît şi în cronica lui Radu Popescu exemple de felul celor invocate se găsesc peste tot, într-un număr semnificativ, încît acest fapt nu poate trece neobservat: *mazîlise* (255) [3], *mazîli, mazîlit* (257, 549), *puţîn* (267), *săcui, săcuii* (277, 278, 471), *săcuilor* (277), *Săcuianul* (406), *dumnezăiască* (459, 530), *Dumnezău* (472, 529), dar şi *Dumnezeu* (457), *sîngur* (513), *sînguri* (502), *nemţăşti* (471, 475, 476, 502, 509), *nemţăscu* (511), *îmbogăţîndu-să* (473), *puţîntele* (475), *îndemnasă* (480), *zicături* (485), *zîcea* ((480, 496, 502), *cumsăcade* (472, 491), *zapisăle* (491), *osăbit* (493), *cuvinte frumoasă* (493), *înfrumusăţîndu-să* (530), *casăle* (493), *ascunsăle* (499), *auzîndu* (506), *braţă* (507), *grăbisă de isprăvisă* (507), *înţălepciune* (507), *slobozască* (507), *înţălegînd* (508), *stînge* (549) etc. Împortiva obiecţiei care s-ar putea face că astfel de fonetisme, sau măcar o parte din ele, se păstrează din sursele moldoveneşti folosite de cronicarul muntean sau sînt introduse de copiştii moldoveni, cum s-a afirmat, stau cel puţin două fapte: 1) aceste fenomene apar şi în pasajele memorialistice, puse sub declaraţii ca acestea: „cum am văzut şi noi cu ochii noştri, acestea ce scriem" (p. 459); „că noi cu oichii noştri le-am văzut şi cu mîinile noastre le-am pipăit" (p. 491); 2) prezenţa copistului muntean se simte peste tot, în exemple numeroase de fonetisme care nu puteau să apară în scrisul unui copist moldovean, care ar fi trecut la eliminarea lor: *dă* şi *pă*, în foarte multe exemple, fără să aibă o frecvenţă eliminatorie a variantelor literare (*de* şi *pe*), *dăzbraci* (234), *striine* (234), *dăplin* (244, 546), *dăşarte* (245), *dăgrab* (246, 256), *dăzgropîndu-l* (266), *dupre* (316), *dupe* (288), *dăzmierda* (292), *dăzmierdat* (390), *dăspre* (324), *dăzlipise* (330), *dăşteptîndu-se* (331), *dăcît* (381, 454), *dăspopi* (394), *oichi* (495), *ureichi* (520) şi chiar un neaşteptat *picierul* („ca cum ar veni capul calului paşii drept *picierul* hanului", 563) etc. Se confirmă, şi în felul acesta, concluzia formulată de Ion Gheţie în *Baza dialectală a românlei literare* cu privire la „dubla presiune", cum o numeşte autorul, exercitată între 1656—1715, „mai ales în prima parte a intervalului, din partea graiurilor locale şi din partea normei moldoveneşti" [4]. Se recomandă, din aceste motive, îndepărtarea „opiniei curente, după care *Biblia* bucureşteană ar fi avut rolul de a impune graiul muntean ca bază a limbii române literare" [5], recomandare pe deplin justificată, deşi motivarea ei trebuie întregită cu cîteva nuanţări, care pun în discuţie atît răspîndirea fenomenelor rezultate din „presiunea graiurilor locale şi din partea normei

[1] Folosim ediţia *Cronicari munteni*, I, îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1961, la care trimite cifra din paranteză, în toate exemplele citate.

[2] Giorge Pascu, în *Istoria literaturii române din secolul al XVII-lea*, Iaşi, Institutul de Arte Grafice „Viaţa Românească", 1922, afirmă că „moldovenii şi cronicarii moldoveni au exercitat o influenţă aşa de puternică asupra muntenilor şi cronicarilor munteni, încît aceştia din urmă, de pe la 1650, au început să adopte termenii moldoveneşti *muntean, Ţara Munteneacă, muntenesc, în loc de român, Ţara Românească, românesc*" (p. 26). Lingvistul şi istoricul literar ieşean citează exemple din cronica lui Constantin Cantacuzino, un anonim de la începutul secolului al XVIII-lea, Radu Popescu, Radu Greceanu şi Cronica anonimă (1290—1688) *(Letopiseţul cantacuzinesc)*. La termenii menţionaţi sînt adăugate cîteva alte cuvinte (p. 26—29), considerate tot de proveniență moldovenească, după care se formulează această concluzie, nu lipsită de o bună doză de exagerare: „Muntenii (...) ceteau, plagiau, prelucrau şi imitau pe moldoveni şi adoptau chiar numele dat de moldoveni ţării şi neamului lor" (p. 29). Nu se vorbeşte niciodată, în acest capitol din cartea lui Pascu, de vreo influenţă fonetică moldovenească în cronicile muntene.

[3] Const. Grecescu, în *Introducere* la *Istoriile domnilor Ţării Româneşti* de Radu Popescu Vornicul, din ediţia critică pe care o îngrijeşte, apărută după moartea sa în colecţia *Cronicile medievale ale României*, IV, Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1963, cercetează îndeaproape includerea unor părţi redactate de Radu Popescu în cronicile oficiale mavrocordăteşti, cu scopul de a integra istoria primului domn fanariot în istoria ţării (p. LIX—LXXI) „Cronica fiind închinată domnului, lui Nicolae Mavrocordat, acesta şi poate şi fiul său, Constantin, au dispus cum să fie folosită pentru un corp oficial al domniilor primului domn fanariot în Moldova şi în Ţara Românească" (LIX).

[1] *Op. cit.*, p. LIX.

[2] Vezi teoretizările lui Vasile Arvinte, *stud., cit.*, p. 56, urmate de bogate exemplificări în paginile următoare.

[3] Cifra din paranteză trimite la ediţia *Cronicari munteni*, 1961.

[4] *Op. cit.*, p. 341.

[5] *Ibid.*, p. 342.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

moldovenești", cît și durata unor astfel de influențe. Această influență nu s-a exercitat „îndeosebi asupra limbii tipăriturilor bisericești" [1], cum se afirmă, ci și în scrierile istorice, în egală măsură în cronica lui Radu Greceanu [2], și într-o formă mai accentuată încă în cronica lui Radu Popescu, de care ne-am ocupat pe larg mai înainte. Este greu de susținut — deși afirmația se face în mod curent — că astfel de influențe, care culminează în *Biblia de la București*, textul muntean cel mai „moldovenizat" din toată literatura religioasă, încetează după 1688, „datorită în special lucrărilor lui Antim Ivireanul" [3].

Insistența noastră de a lărgi cît mai mult aria textelor comparate a urmărit un singur scop: să demonstrăm că *Biblia de la București*, acceptînd particularități numite „nemunțenești", „ardelenești" sau „moldovenești" (frecvența ridicată a unor velarizări, printre alte fenomene fonetice), nu reprezintă un caz izolat, care ar îndreptăți „dezamăgiri" de felul aceleia pe care o încercase, cu ani în urmă, Densusianu. În paginile *Bibliei* din 1688 recunoaștem o tendință mai generală și de mai lungă durată în limba română literară, pentru că se prelungește și în deceniile următoare, care favorizează scrierea cu velarizarea lui *e* și *i* în condițiile arătate. S-ar putea vorbi mai curînd, într-o vreme cînd norma de scriere era încă fluctuantă, de o solidarizare a textelor din acest punct de vedere (acceptarea unor forme velarizate, muntenești, de către moldoveni, moldovenești de către munteni) decît de o separare a lor. Această separare forțată a afectat mai ales *Biblia de la București*, transformată pe nedrept de unii filologi într-un model contestabil pentru că nu corespundea pe deplin normei muntenești anterioare. S-a mers, după cum am văzut, atît de departe în sancționarea acestei „abateri" încît s-a vorbit chiar de necesitatea reimpunerii, în faza imediat următoare, a normelor muntenești abandonate de cei care fixează textul *Bibliei* tipărite de Șerban Cantacuzino: „Norma munteană este restabilită însă în cărțile tipărite de *A. Ivireanul*, prin intermediul cărora varianta literară de tip sudic exercită o influență covîrșitoare asupra limbii tuturor tipăriturilor românești de pînă la 1780" [4].

Chiar și un simplu sondaj — dar ar trebui făcută o cercetare exhaustivă — în tipăriturile lui Antim Ivireanul și, de asemenea, în textele manuscrise în care se păstrează predicile mitropolitului muntean, ne demonstrează în ce măsură această afirmație este întemeiată și în ce măsură este exagerată. Este adevărat că în textele lui Antim Ivireanul nu mai apare, de la un moment dat, pentru că un timp este reprodusă exact situația din *Biblia* de la 1688, fonetismul *Dumnezău*, discutat încă de *Densusianu*. Acest fonetism este prezent peste tot, de pildă, în *Evanghelia* tipărită de Antim Ivireanul la Snagov în 1697 [5], repetîndu-se cu o frecvență care arată că aceasta era norma de scriere generală la sfîrșitul secolului al XVII-lea: „La început era cuvîntul și cuvîntul era la *Dumnezău*. Și *Dumnezău* era cuvîntul. Acesta era la început la *Dumnezău*" (f. 1 v). Antim Ivireanul respectă cu fidelitate normele de scriere din edițiile anterioare: *Evanghelia* (1682), *Evanghelia* greco-română (1693). În cele zece file excerptate de noi din *Evanghelia de la Snagov* (f. 1—10 r, v), *Dumnezău* apare de 32 de ori, în timp ce *Dumnezeu* doar de 5 ori (f. 4 v, f. 5 r, f. 5 r, f. 5 r, f. 8 v). O ocurență ridicată are și *dumnezăiască*, deși în titlul cărții apare fonetismul *dumnezeiască (Sfînta și dumnezeiasca Evanghelie)*. Alte fenomene vin să confirme aceeași tendințe: *singure* (f. 2 r), *singur* (f. 10 v), dar și *singur* (f. 6 r), *zi* (vb.) f. 2 r, f. 3 r, f. 8 r), dar *ziseră* (f. 2 v), *sămn* (f. 7 r) dar și *semn* (f. 3 v), cu mai multe ocurențe etc [1]. În filele cercetate de noi nu apare decît fonetismul *scară* (f. 2v, f. 4r, f. 6r), întocmai ca în *Evanghelia* din 1682, spre deosebire de *Evanghelia greco-română* din 1693 în care avem *sară*: fiind *sara* (p. 8), dar și *scară*: „făcîndu-să *seară*" (p. 13) [2]. Nici în tipăriturile următoare ale lui Antim Ivireanul acest fonetism nu dispare, deși se observă o dimunuare a frecvenței sale. Exemplul cel mai concludent este oferit de *Noul Testament* tipărit de viitorul mitropolit al Țării Românești, la București, în 1703, carte foarte importantă pentru că, pe lîngă că este o lectură preferată în epocă, servește și necesităților de cult [3]. În *Evanghelia lui Marcu* din *Noul Testament* tipărit în 1703, cercetată de noi în întregime, sub acest aspect, *Dumnezău*, fonetismul cel mai discutat, începînd cu Densusianu, ca element care îndepărtează *Biblia de la București* de restul tipăriturilor muntene, apare de 16 ori, în timp ce *Dumnezeu* cîștigă teren numărînd 27 de ocurențe. La sondajele noastre n-am întîlnit, în *Ceaslovul* tradus și tipărit la Tîrgoviște, în 1715, de Antim Ivireanul, decît fonetismul *Dumnezeu*. În descreștere este și fonetismul *sară*, înregistrat o singură dată (11, 11), pe spațiul limitat de care ne folosim aici, față de *seară*, cu 6 ocurențe. În rest, textul tipărit de Antim Ivireanul este surprinzător de fidel aceluia din 1688, reprodus cu modificări neînsemnate. Așa se explică apariția, cu mai mică sau cu mai mare consecvență, în funcție de situația din textul tipărit în 1688, a unor fonetisme ca: *singur* (2, 7), *sămînături* (2, 23), *zisără* (2,24), *auzînd* (3,18), *sămănătoriul* (4, 3), *sămăna* (4, 4), *samănă* (4, 12), *sămănat* (4, 20), *asămăna* (4, 30), *ivală* (4, 22), *mînile* (5, 2, 5), *sînguri* (5, 32), *dințăi* (14, 12), *hiarăle* (1, 13), *hi* (13, 20) etc. În *Didahiile* lui Antim Ivireanul, copiate de Efrem grămăticul în anii 1722—1725 [4], care se mărturisește a fi ucenicul popii Stanciul de la biserica Toți Sfinții din București fenomenele de durificare de felul celor citate pînă acum sînt numeroase: *(înfățășată* (72 [5]), *sămînat* (72, 91), *asămînarea* (78), *samănă* (113), *asamănă* (118), *asămănătoare* (128), *asămănător* (129, 131), *asămănătoriu* (129), *sărbăm* (134), *asămînăm* (152), *îmbunătățat* (155) etc. La acestea se adaugă numeroasele cazuri de rostire dură a lui *ț* final: *cetăț* (72), *trimiteț*, *întindeț*, *vinaț*, *veniț* (73), *toț* (78), *îmbrăcaț* (79), *bunătăț* (115), *cinstiț* (156) etc. și chiar exemple de palatalizare a lui *ț+i*: *hier* (71), *hierul* (73), *hiară* (87, 134). Limba din scrierile lui Antim Ivireanul este, după cum se vede, departe de a reprezenta o revenire totală și spectaculoasă la norma literară muntean. Influențele nemunțenești din *Biblia de la*

[1] *Ibid.*, p. 341—342.

[2] *Începătura istoriii vieții luminatului și preacreștinului domnului Țării Rumânești, Io Costandin Brîncoveanu Basarab-Voievod, dă-cînd dumnezeu cu Domnița l-au încoronat, pentru vremile și întîmplările ce în pămîntul acesta în zilele mărit-sale s-au întîmplat.*

[3] Ion Gheție, *op. cit.*, p. 342.

[4] Ștefan Munteanu, Vasile D. Țâra, *Istoria limbii române literare*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 101.

[5] *Sfînta și Dumnezeiasca Evanghelie*, cu voia prea luminatului și înălțatului Domn și oblăduitoriu a toată Țara Românească, Io Constandin B. Voievod, și cu porunca purtătoriului pravoslaviei, prea sfințitul Kir Theodosie, Mitropolitul a toatei Țări Românești și exarhu plaiurilor, acum a doa oară tipărită și diorthosită, mai cu multă nevoință, în Sfînta Mănăstire în Sneagov, la anul de la spășeniia lumii 1697, de smeritul întru ieromonahi Antim Ivireanul. Cifrele din paranteză indică această ediție.

[1] Pentru velarizările de acest tip, vezi teoretizările și exemplele lui V. Arvinte, *stud. cit.*, p. 61—62.

[2] *Sfînta și Dumenezăiasca Evanghelie elinească și rumânească*, Mitropolia Ungrovlahiei, 1693, diortosită de Atanasie Moldoveanul și tipărită de Antim Ivireanul.

[3] Vezi însemnările marginele de pe exemplarul păstrat la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, cotă R.V. IV. 55.

[4] Vezi descrierea manuscrisului în Antim Ivireanul, *Predici*, ediție critică, studiu introductiv și glosar de G. Șrempel, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1962, p. 47—48.

[5] Antim Ivireanul, *Predici*, *ed. cit.*

cd. 178 Biblia f. 5cw—8T rol 3 fila 75—140 Mariana

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)

Bucureşti depăşesc mult secolul în care s-a tipărit aceasta.

Specificul limbii române literare de la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, epocă dominată, din punctul acesta de vedere, de prestigiul *Biblici de la Bucureşti*, este dat de amestecul formelor munteneşti (sudice), cu cele nemunteneşti (nordice). Prin larga răspîndire de care s-a bucurat, *Biblia* românească din secolul al XVII-lea a influenţat profund şi un timp îndelungat, în sensul arătat, scrisul românesc, favorizînd pătrunderea şi răspîndirea unor elemente nemunteneşti în limba literară, unele dintre ele regăsindu-se pînă în textele din secolul al XIX-lea. Vechea română literară, fără să aibă un caracter perfect unitar, din punct de vedere fonetic mai ales, fapt care nu mai poate fi ignorat sau contestat astăzi, cum a demonstrat G. Ivănescu, nu poate fi redusă, de vreme ce se constituie ca fenomen cultural de prim ordin, numai la nivelul unui produs mecanic al unor realităţi lingvistice regionale. Nedepinzînd numai de graiurile din zonele în care au fost scrise sau tipărite, textele vechi româneşti, la a căror apariţie au contribuit factori istorici şi socioculturali specifici, se diferenţiază în timp, clasificîndu-se pe epoci, mai curînd decît geografic. Din acest punct de vedere, *Biblia de la NBucureşti* nu constituie un caz izolat, ea fiind, dimpotrivă, un rezultat, dar şi un factor de influenţă. În secolul al XVII-lea, aceeaşi limbă a cărţii pătrunde pretutindeni în spaţiul locuit de români, prin mijlocirea acestei traduceri, chiar dacă nu toate inovaţiile ei puteau rămîne în limba română literară. Direcţia în care dirijează acest important text limba română literară se întîlneşte cu aceea imprimată de prestigiul scrierilor religioase şi istorice ale moldovenilor din secolul al XVII-lea. Nicolae Milescu, traducătorul *Vechiului Testament*, este printre primii români care a deschis această cale, pe care s-au înscris continuatorii lui care îi completează şi îi perfectează în mod fericit opera, aşa cum se constituie ea în *Biblia* tipărită în 1688. Chiar cei care l-au criticat, preluîndu-l, în secolul al XVII-lea şi, mai tîrziu, în secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea, îi rămîn profund îndatoraţi în multe privinţe.

O carte pentru toată colectivitatea românească, aşa cum o considera Nicolae Iorga, *Biblia* din 1688 cîştigă noi cititori pentru lectura în limba română. Această operă monumentală, rezultatul unui efort îndelungat, în care sînt implicate mai multe generaţii de cărturari români, cel puţin sub raportul consolidării unei limbi capabile să comunice bogăţia de sensuri a unei cărţi fundamentale pentru dezvoltarea spirituală a omenirii, nu putea să nu lase urme adînci, nu numai în scrisul, dar şi în conştiinţa acelora care au citit-o. Această carte n-a fost numai un factor de modelare morală, ci şi unul de cultivare a fanteziei, de descătuşare a forţelor creatoare în domeniul literaturii, începînd cu cea populară. De la Dosoftei la Ion Heliade Rădulescu, această carte continuă să fertilizeze gîndirea, imaginaţia şi expresia multor scriitori. *Biblia* de la 1688 n-a fost, poate, pentru limba română ceea ce fusese pentru limba germană, cu mai bine de un secol şi jumătate mai înainte, *Biblia* lui Luther, cu care a fost adeseori comparată. Dacă multe din normele în care a fost scrisă n-au putut fi ratificate de limba română literară modernă, această traducere a îmbogăţit, în mod cert, exprimarea artistică românească cu un stil care merită să fie privit cu toată atenţia. Acest stil poate fi recunoscut cu uşurinţă în literatura vizionarilor redeşteptării naţionale din secolul al XIX-lea, de la Bălcescu la Alecu Russo, după cum poate fi recunoscut în literatura de orientare tradiţionalistă, într-un sens mai larg, ortodoxist sau neortodoxist, din literatura dintre cele două războaie mondiale. Operă de colaborare, într-un sens foarte larg, şi chiar de unitate naţională, cum o considera Iorga, *Biblia de la Bucureşti* a avut un rol decisiv, oricare ar fi unghiul din care am privi-o, în dezvoltarea spirituală a poporului român.

BDD-B788-03 © 1988 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 11:45:06 UTC)